

Давний ітв

Українське

Ож добра кнжера

ТЕОФІЛ КОСТРУБА

ЯК МОСКВА
НИЩИЛА
УКРАЇНСЬКУ
ЦЕРКВУ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

“ ДОБРА КНИЖКА ”

видало у Львові до 1939 року 133 книжки.

ВЖЕ НА ЕМІГРАЦІЇ ВИДАЛО:

Випуск:

- 133а) **ГОЛОС ІСУСА ДО УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАНТА.** Інсбрук-Дорнбірн (Австрія) 1944. (Вич)
- 134) **Теофіл Коструба. ВІРА НАШИХ ПРЕДКІВ.** Інсбрук-Дорнбірн (Австрія). 1946. (Вичерпане).
- 135) 137) 139) **“ЖИТТЯ І СЛОВО”** — кварталник для релігії й культури. Інсбрук-Зальцбург (Австрія) ч. 1 — 1948; ч. 2 — 1948; ч. 3-4 — 1949. Комплет 1-14 ціна \$4.00.
- 136) **Роберт Котен. СЬОГОЧАСНА МОЛОДЬ.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1948. (Вичерпане).
- 138) **Григор Меріям-Лужницький. ПОСОЛ ДО БОГА.** Історичний фактомонтаж. Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1949. Ціна \$0.75.
- 140) **о. Равль Плю. НАЗУСТРІЧ ЖИТТЮ.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1950. Ціна \$0.75.
- 141) **М. Брадович. ОДНА НАЦІЯ — ОДНА ЦЕРКВА.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1950. (Вичерпане).

ВЖЕ В КАНАДІ, М. ТОРОНТО, ВИДАНО:

- 142) **Володимир Молодецький. У БОЮ ПІД БРОДАМИ.** 1952. (Вичерпане).
- 143) **Олександр Мох. ТЕОФІЛ КОСТРУБА, УЧЕНИЙ ПРАВЕДНИК** (життєпис). 1952. Ціна \$0.25.

**ВИБРАНІ ТВОРИ
ТЕОФІЛА КОСТРУБИ
четвертий том**

ТІОФІЛ КОСТРУБА

ВИБРАНІ ТВОРИ

четвертий том

THEOPHILUS KOSTRUBA

OPERA ELECTA VOL. 4.

ТЕОФІЛ КОСТРУВА

**ЯК МОСКВА НИЩИЛА
УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ**

друге видання

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

Випуск 168.

—

Торонто, р. В. 1961

Обкладинка Мирона Левицького

Д. К. 168 — 1961 — 3000

З друкарні оо. Василян

Printed in Canada 1961

Basilian Press — 286 Lisgar St., Toronto 3, Ont.

ЯК МОСКВА НИЩИЛА УНІЮ

1. Вступні замітки

360 літ минуло від часу, коли Берестейський Собор затвердив благословенне в своїх наслідках діло Унії українсько-білоруської Церкви з Римом, із католицькою Церквою. Сьогодні вже загально відомо, який сумний стан представляла українська православна Церква якраз у 2-ій половині XVI століття. Можемо дошукуватись окремих причин, задля яких вона попала в такий розстрій; звичайно вказується на королівський і шляхотський патронат, на недостаток освіти духовенства, на брак проповідей і духовних наук у православній Церкві ("нема кому совісти повірити"), врешті на вмішування патріархів, на вивищення братств над єпископів, на втискання єретичних елементів навіть у науку віри й т. д. Але з усіх причин — признаючи правду кожній окремо — найважливіша була таки одна: а саме, що православна Церква відійшла від джерела вічно й без перерви б'ючого життя з віри. Воно ж є лише в Церкві Апостольській, під проводом Папів. Звідси дадуться вивести й усі інші, частинні причини, які підпадають обсервації. Отже передовсім із вичислених вище дві: недостаток духовного життя в православній Церкві і втискання єретичних елементів у її науку. Ці недостатчі мають своє джерело в відході від Апостольської Церкви.

Воно має свою містичну основу. Вираз її дають слова Христа Господа: "Перебувайте в Мені, а Я у вас. Як вітка не може приносити плоду сама з себе, коли не остане на виноградні,

так і ви, коли не будете перебувати в Мені. Я виноградина, ви віті; хто перебуває в Мені, а Я в ньому, той приносить багато плоду; бо без Мене не можете нічого творити. Коли хто не буде перебувати в Мені, буде відкинений геть, як вітка, і всохне; і зберуть її і в огонь кинуть, і згорить". (Йоан XV, 4-6). Христос Господь перебуває зі своєю Церквою. На чолі її стоїть св. Петро в своїх наступниках, римських Папах. Їм заповнений уряд непомильного навчання в Церкві (Лук. XXII, 32). Отже хто відходить від тої Церкви, сам розриває містичний зв'язок з Апостольською Церквою. І в тім джерело слабости й нещастя нез'єдиненої Церкви, хоч вона і має єрархію й уділює св. Тайни.

Заобсервувати це можемо вже історично. Найяріше зазначається воно в недостаті духовного життя. Вистачить сказати, що нпр. *реколекцій* нема у нез'єдинених іще й досі (навіть у монастирях!), хоч у католицькій Церкві так величаво розрослася будова св. Ігнатія Льойолі ("Духовні вправи"), що нині годі собі уявити католика без відбутих духовних вправ. Дальше чи Євхаристійний культ, що є виразною дедукцією з правди про дійсну приявність Христа Господа під видом хліба, — це щось незнане у нез'єдинених, хоч у них є та сама наука (нпр. не віддають почеси євхаристійному Ісусові, так як католики, бо не клякають перед Ним); врешті культ Пресв. Богородиці, виявлений у Церкві спеціальними богослуженнями, організаціями Марійських Дружин і т. д., у нез'єдинених також не розвинений. Мають *усе в початках*, але воно не розвинене не оживляє їх Церкви, — наче завмерло в початках. Це й була одна з найважливіших причин упадку православної Церкви. А діє вона й досі.

Далі подібна справа з наукою. У православної Церкви властиво нема вчительського уряду — і не раз не лише богослови, але й самі епі-

скопи там різняться в науці віри. Цього ніхто не корегує, коли нпр. Кирило Лукаріс попав у кальвінські блуди, то йому нічого не сталося, а нинішні православні вчені стараються доказати "православність" його науки... Такий стан уможливив потворний факт, що в полеміці з католиками брали участь "з успіхом" не лише люди, що не знали, яка православна віра (хто їх мав навчити?), як Смотрицький (перед наверненням), чи перенятий срессю Вишенський, але навіть знані кальвіністи! Зате бачимо нпр. таку цікаву річ: нез'єдинені воюють проти науки католицької Церкви, а самі не скликали від поверх 1000 літ ані одного вселенського Собору (в католицькій Церкві було їх 13 за той час!), щоб вирішити спірні точки в науці. Бо справді: хто буде затверджувати рішення Собору? Хто має в них непомильний учительський уряд?

Звертаємо тут увагу на інші причини упадку православної Церкви, ніж їх звичайно подають. Не можна зводити причин того упадку до зовнішніх проявів (як нпр. патронат), бо так ніколи не зрозуміється того занепаду. Відродження може прийти лише тоді, коли в корені усунеться причини слабости. Здоровий розум українських і білоруських єпископів переконував їх у тому, що лише через св. Єдність з Апостольською Церквою, через приступлення до цілючого Її джерела, можна піднести з упадку свою Церкву. Тому *цілий єпископат* рішився на Унію — а слабодухи відступили пізніше, під пресією "публичної опінії" (як бачимо, історія повторяється).

Коли говориться і пишеться про "польську інтригу" при ввводженні Унії, то таке говорення це або наслідок злоби й свідомого руйніцтва, або жалюгідного незнання, несвідомости. Не місце тут повторяти аж надто знану правду, що лише дуже мало й то найсвітліших поляків сприяло

Унії. Дальше такий закид означає рівночасно тяжке обвинувачення на адресу таких мужів як Іпатій Потій, Йосиф Велямин-Рутський і св. Йосафат Кунцевич, — а це були кристальні характери, яких не зможе заплямити ніяка калюжня, бо — казали старі книжники — "звізди не чорніють від того, що етіопи показують на них страшно чорними пальцями" (бл. Вінкентій Кадлубок)...

Унію переведено, як сказано, з благородних мотивів — піднесення українсько-білоруської Церкви. Коли випадково й була часом симпатія уряду, то була вона слаба й непостійна; бо Унія цілком не була державно-політичною справою Польщі, але актом, що виходив із релігійних мотивів і зріс під променями відродженої потридентської Вселенської Церкви.

Якже інакше було пізніш, коли прийшлося "возсоєдиняти" уніятів назад із "батьківським православ'ям!"

Замість мотивів релігійних і церковних — маємо тут брудний політичний рахунок раціоналістів, лібералів і масонів катерининської й олександрівської доби; замість переконування, пропаганди, місій — насильство, терор, арешти; замість "душехватства" — поривання до криміналів і заслання. І так як у першій половині XVII століття св. Унія засяла блеском і славою мучеників, зі св. Йосафатом на чолі, так і тоді, в кінці XVIII й у перших десятиліттях XIX століття прибули нові легіони мучеників і ісповідників католицької віри. Це не тенденційна балаканина. Спираємося в цій нашій студії на джерельних матеріялах переважно московських архівів, до того часто друкованих самими москалями. Не потребуємо говорити неправди, бо, як вірно каже історик вселенської Церкви, "ані Господь Бог, ані Церква, що її установив Він, не потребують нашої брехні і найкраще служиться

Ім правдою"¹). Ідучи за цією світлою радою будемо змальовувати факти без окремої тенденції: сама жахлива правда вистарчає.

Був єхидний плян погубити св. Унію. Стверджує це хоч би московський історик, що пише дослівно таке:

"Едвали въ какоенибудь царствованіе такъ много дѣлано было для разпрастраненія православія въ Россіи, какъ въ царствованіе Николая I, и первое мѣсто въ етомъ отношеніи, какъ по числу перешедшихъ на православіе, такъ и по политическому значенію факта, наконецъ, по многосложности системы, обдуманности плана, и многотрудности задачи, какую поставило себѣ правительство,—принадлежитъ конечно афекту возсоединеніе уніатовъ съ православною церковью"²).

Ми навмисне навели в оригіналі цитат з автора, москаля, фанатичного ворога католицької Церкви, для якого слово "католик" є синонімом слова "єзуїт", себто втіленням, на погляд його бідної, засліпленої голови, всього найгіршого в моральному розумінні. Зате тим цінніше ствердження, що знищення св. Унії це вплив чисто політичного рахунку московського правительства, якого православ'я, як віра, обходило дуже мало. Православ'я було тією силою, що "вбивала в голову" людям вигідні для уряду речі. Церква в Росії була одною з функцій державного життя, на державі спиралася й без підтримки держави впала — фізично й морально, бо рештки "православної" московської єрархії нині моляться за "Богом дану советську власть".

Може оці нариси, що їх починаємо оповіщу-

1) Ks. Dr. Jozef Uminski, *Historja Kosciola T. I. Lwow 1933, st. 1.*

2) М. Морошкинъ, *Возсоединеніе Уніи. "Вѣстникъ Европы", 1872, апрѣль, с. 607. Розбивка моя, Т. К.*

вати, допоможуть в'яснити справу, чим була св. Унія в нашій історії, а чим нез'єдинене "православ'я". Хочемо в цей спосіб докинути й свою цеголку до 360-ліття заключення славної пам'яті Берестейської Унії 1595-6 року.

("Нова Зоря" 19 липня 1936. Ч. 54 (953), с. 1-2).

2. *Власноручний морд царя Петра, доконаний на полоцьких василіянах*

Щоб зрозуміти вчинки московських політиків у XIX столітті, мусимо сягнути в минуле, де маємо сліди першої стрічі московського уряду з Унією й перше в історії "возсоединеніє". Відбулася та стріча вже в часах війни Богдана Хмельницького з Польщею, точно — в червні 1657 року. Та ще перед тим кілька слів про загальне наставлення Москви до справ віри.

1686 року між Москвою й Польщею заключено договір, знаний під назвою "Трактату Гжимултовського". Між іншими точками була й точка (9-а) про православну віру, щоб їй не діялася ніяка кривда. Але цього трактату сойм не ратифікував кількадесять років. Із Москви все йшли до Польщі пригадки про 9-ту точку згаданого договору. В 1691 р. думний дяк Українцев говорив до польського посла: "Справа віри має найбільше значення і важна; другої більше важної немає..."¹⁾). Якої ж віри? Очевидно, що православної. Москва в XVI—XVII ст. змонополізувала собі право заступництва інтересів православ'я й навіть грекам закидувала, що вони "відступили від первісного чистого православ'я". Так нез'єдинена віра й Церква ставали знярядям у руках московського уряду, а сама Москва

¹⁾ Ф. И. Титовъ, Русская православная церква въ польско-литовскомъ государствѣ въ XVII—XVIII в. (1654—1795), т. I. Київ 1905, с. 242.

— "третім Римом". Політика московського уряду і православна віра ставали синонімами; царі були покликані опікуватися нез'єдиненими, а останні мали звертатися до Москви за обороною перед "утисками". І так дійсно було.

В той спосіб московські царі діставали дуже добрий моральний аргумент за "збирання руських земель". Саме династичне право тут не вистарчало. Українські й білоруські землі з малими виїмками дісталися під владу литовських князів, а пізніше й польських королів. Влада одних і других мала своє правне узасаднення — більше, ніж мали б його посягання нової російської династії Романових. Отже треба було покористуватися, кажучи по теперішньому, "націоналістичним" моментом: він тоді мав віроісповідну форму. Православних із Литви й Польщі легко було Москві з'єднати собі опікою. З часом, як знаємо, ця "опіка" довела до інтервенції в Польщі й до — розборів її.

Великою перешкодою для віроісповідно-націоналістичної політики Москви була якраз церковна Унія. Петро I-ший старався помалу, але постійно ослабити поляків на іншим дуже болючим відтинку — а саме старався відчужити русинів (українців і білорусинів, Т. К.) від поляків. Цей нарід, що географічно й етнографічно ділив поляків і москалів, мав дещо спільного з одними і другими. Стара історія, деякі звичаї й навички, церковний обряд і споріднення мови, зближували його до Москви, але релігія подавляючої більшості була сильним вузлом між поляками й русинами. Цей вузол мусів Петро Великий — та послідовно і його наслідники — перш усього розірвати, заки ще міг думати про тривке прилучення русинів до Москви. Отже *Унія руської Церкви з Римом була великою перешкодою, що стояла на дорозі Петрові Великому, і ту Унію він постановив поборювати всіми способами, а його наслідники продовжували цю боротьбу*

шляхом насильства аж до наших часів²). Оці глибоко вірні помічення єпископа Пелеша звертають увагу на індивідуалізуючий, *націотворчий чинник в Унії*; тому її саме з такою ненавистю поборовав московський уряд.

Отже цілком зрозуміло, чому московський уряд думав про "возсоединеніє" уніятів. Перший його акт, як згадано, відбувся в 1657 році. Вже в жовтні 1656 року московські послы, переговорюючи з поляками, заключали: "*Унія повинна бути скрізь і в найкоротшім часі винищена без ніякого покликювання на дипломи і привілеї, що їх давали уніятам королі*"³). Згідно з тою засадою цар Олексій Михайлович прислав своєму воєводі в Вільні, кн. Шаховському, наказ, де між іншим було написано: "*З міста Вільна й із інших міст і містечок, що є недалеко Вільна, всіх уніятів, що мешкають денебудь, вислати якстій геть, щоб під їх впливом не було якого відступства від віри православ'я*". Царський наказ виконано. Хто цинив віру над усе, пішов на вигнання, а хто був слабший, то "навертався" на православну віру й ігумен монастиря св. Духа, Данило Дорофеїв, впроваджував такого до "правдивої Церкви"...⁴).

Цим задокументовано відношення Москви до Унії — і те відношення аж до упадку царату в 1917 році не змінилося ні на крихту. Рішучим ворогом Унії був також Петро I-ший. Він щоправда облудно вдавав перед Апостольською Столицею, що думає прийняти Унію, але це було звичайне крутіство, щоб зискати прихильність Риму або досягнути хвилевих успіхів⁵).

2) Dr. J. Pelesz, *Geschichte der Union*, t. II. Wien 1880. 297.

3) Титовъ, *Прав. церковъ*, I. с. 56 і 60.

4) *Акти историческіе*, т. IV. Спб. 1842, ч. 115.

5) Цар Петро знайшов оборонця своїх мнимих католицьких симпатій у такому визначному істо-

Ворожість царя Петра до Унії виявилася в літі 1705 року, коли він у характері союзника польського короля Августа II-го станув на території польської держави — в місті Полоцьку, колись столиці св. Йосафата.

Цар Петро приїхав туди 23 червня⁶⁾. Два тижні заховувався досить спокійно. У Полоцьку були сконцентровані царські війська під проводом фельдмаршалів Шереметьєва й Огільвія та генералів Меншікова, Рєпніна й Розена⁷⁾. Зокрема Меншіков, той самий, що мав велику владу в Україні і, як ходили слухи, мав стати управителем України на місце Гетьмана Мазепи, був злим духом царя. Він, як побачимо нижче, намовляв царя до переслідування і своєю провокацією викликав морд у церкві полоцьких василіян. І тому, хоч Петро I-ий поведився зразу цілком смирно і навіть видав успокоюючі відозви до населення, що він приходить як союзник Польщі, а ворог страшного сретика, Карла XII, — полоцькі уніяти не сподівалися від нього нічого доброго. Мали до того ще й окрему підставу. А саме з Витебська, де цар був передтим,

рикові як А. Тайнер. Але Пелеш, *Geschichte der Union*, II. с. 295-297 рішучо спротивився такому освітленню й виказав його невірність; потверджує це й найновіший дослідник А. Деруга у праці, що буде названа в дальшому оповіданні.

⁶⁾ Пелеш, *Geschichte der Union*, II. с. 293 подає дату 11 липня; спростовує її Деруга, в цит. нижче праці с. 94.

⁷⁾ Опис полоцького морду, поданий нижче, оснований на солідній праці А. Деруги, *Piotr Wielki a unieci i unja koscielna 1700-1711*, Вильно 1936, стор. 94-120. Це джерельна й дуже об'єктивна праця. В ній автор старається навіть оправдувати Петра I, що був п'яний і т. п. На це скажемо: що тверезому на думці, то п'яному на язиці.

прийшли вістки, що він казав знищити там усі зображення св. Йосафата; прибувши до Полоцька мав спалити мощі Святого. Щоб запобігти нещастю і профанації, василіяни завчасу вивезли св. мощі до монастиря в Білій на Підляшші.

Подробиці ці важні для дальшого представлення справи, бо вони доказують, що цар Петро добре знав, хто був св. Йосафат, і був супроти нього настроєний ворожо так, як і до цілої Унії, що виросла головню з крови св. Йосафата.

Прийшов день 10 липня (29 червня ст. ст.) 1705 р. Цар пив цілий день у своїм обозі; так само пив і критичного дня 11 липня. Нарешті забажав піти до василіянської катедральної церкви св. Софії. Прийшов там пополудні, між 4 і 6 годиною. У церкві якраз відправляли вечірню перед престолом св. Йосафата. Цар не пошанував святого місця; почав нипати по церкві, заглядати до кивоту (!) й т. п. Нарешті став перед образом св. Йосафата й почав розпитувати, хто це такий. *Питання мало виразно провокаційний характер*, бо цар добре знав, хто це, і вже давніше у Витебську дав на це доказ. Спровокований питанням царя василіянин сказав, що це св. мученик. Тоді цар, а особливо Меншіков, причіпився до інформатора, щоб сказав, хто його замордував і якої віри були ті люди. На таке василіянин відважно відповів, що замордували Святого — нез'єдинені. Провокація досягнула свого. Ображений ніби-то "зухвалою" відповіддю цар Петро власноручно замордував у церкві василіянина, чи навіть двох. А прислужники царя кинулися на інших — і так чотири монахи пролили свою невинну кров на тому самому місці, де ще перед двома тижнями лежало тіло св. Йосафата. Імена тих мучеників за св. Унію: о. Костянтин Заячківський ЧСВВ, о. Яків Книшевич ЧСВВ, о. Теофан Колбечинський ЧСВВ і ігумен о. Яків Кізіковський ЧСВВ. Тяжко поранений був також брат Йосиф Анкудович, але не

вмер. Із них три відправляли саме богослуження і погибли при престолі.

Така була ця страшна подія, святотатство, морд у церкві. Допускаються його лише люди, позбавлені всяких моральних основ. Таким виявився творець нової Росії, цар Петро. Та воно нас не дивує, бо з того боку трудно надіятися чогось кращого; зате дивує нас, що є ще в істориків охота виправдувати його. Певно, що треба вибачати грішникові, коли кається. Кажуть, що Петро I жалував за свій учинок. Але що він робить опісля? Чи творить діла, гідні каяника й дає спокій Унії? Нічого подібного! Він видає ще маніфест, де очорнює помордованих монахів, мовляв, вони працювали на погубу йому. А пізніше переслідує далі Унію. Чи так виглядає покаяння?

Щоб зрозуміти ціле наставлення царя Петра й нещирість чи поверховність його покаяння, розкажемо, як він поводився пізніше з діячами Унії, особливо ж з луцьким і острозьким єпископом Жабокрицьким.

(Нова Зоря, 1936. Ч. 56 (955)).

3. Пірвання й заслання Єпископа Д. Жабокрицького

Пізнiший луцький Єпископ Діонисій Жабокрицький народився в православ'ю ок. 1652 року й у світі мав ім'я Дмитро. Він оженився з удовою Гулевичевою в 1676 р. й мав від неї сина й дочку. Подружжя не було щасливе; в 1682 р. розвівся з нею й більше не женився. Дмитро Жабокрицький працював у судівництві й визначався як добрий промовець і правник. За те цінили його, та ще більше шанували як праву людину й ревного християнина¹).

До монастиря вступив 1695 р. й у тім самім році вибрали його на єпископа луцького й острозького. Треба було лиш одержати свячення, та це була найтрудніша справа. Згідно з канонічним правом Східної Церкви свячень не міг дістати той, хто був жонатий з удовою. Правда, була щодо цього між православними богословами ріжниця гадок. Київські богослови вважали, що можна його диспензувати, але московські рішуче тому спротивилися. Не поміг навіть вплив правлячих кол Москви, які конче хотіли бачити Жабокрицького на становищі луцького Єпископа, щоб рятував загрожене православ'я на Волині. Отже щоб мати правну основу, духовні кола з України й Москви звернулися до інших Патріархів. Та дарма — і ті не дали своєї згоди. Заходи самого Жабокрицького в гетьмана Мазени остали також без успіху. Так тягнулася

¹) Розвід у православних допустимий і цього за гріх не вважається.

справа цілих 7 літ. У міжчасі вділив священничого свячення Діонісієві (таке було законне ім'я Жабокрицького) закарпатський православний Єпископ, але Патріярхи не признали важности цього свячення.

Сьомилітнє відтягання давало досить нагоди до роздумувань. Отже й невисвячений іще монах і номінат на луцьку катедру мав досить часу до роздуми й пізнання як православ'я так і католицтва. І справді, цей час заважив на Жабокрицькім поважно. Хоч не знаємо нічого про мотиви його кроку, а знаємо лише сам факт його прийняття Унії в 1702 році, то можемо напевно сказати, що ніякими особистими мотивами він у цій справі не руководився. Доказом того служить його пізніша твердість у вірі, готовість витерпіти всі переслідування й не зрадити католицької Церкви. Навіть спробу "навернення", якої піднявся особисто цар Петро I, Жабокрицький відкинув — як це побачимо далі — хоч наслідком цього було заслання його на Соловки.

Як отже Діонісій Жабокрицький прийняв Унію, його висвячено на Єпископа — таки в 1702 р. За достаточну диспензу від подружжя з удовою прийнято факт його висвячення на священника. Висвятив його Митрополит Заленський. Єпископ Жабокрицький не завів покладаних на нього надій і щиро працював для Унії. Це було сіллям в оці місцевих нез'єдинених і вони денунціювали Єпископа перед царем Петром, що розпаношився був тоді в Польщі, як у себе дома. Характеристична річ, що свідчить якнайкраще про Єпископа Жабокрицького: проти нього вороги не можуть знайти іншого закиду, лише той, що він приступив до Унії. Очевидно не могли зробити йому ніякого іншого закиду, бо він був, — як знаємо з опінії з-перед 1702 р. — людиною порядною й добрим християнином.

Треба було якоїсь зачіпки, щоб ув'язнити й

вивезти Єпископа в глибину Росії. Така приключка знайшлася, коли Єп. Жабокрицький у 1706 р. перейшов на бік короля Станислава Лещинського. Знайшлися якстій і фальшиві свідки, а саме його пасерб і особливо братанок, людина розпусна, й неморальна²⁾). Ці погані люди зробили на доручення царя Петра напад на Єпископа Жабокрицького в 1708 р., але невдалий. Вірні в той час оборонили Єпископа. Зате після полтавської битви, коли шведська сила й Гетьман Мазепа були зломані, цар не потребував уже числитися з ніким. 7/18. XII 1709 р. цар Петро наслав на єпископське помешкання драгунів, які таки силою схопили й вивезли Єп. Жабокрицького.

Щойно тепер почалася мука церковного достойника за св. віру. Цар удавав облудно, що пірвав його як прихильника Лещинського (яким правом?), та це не відповідало правді. Правдивою причиною була ненависть царя до св. Унії. Так само облудно й нещиро поступав цар Петро з Апостольською Столицею. Він мав зв'язки з Ватиканом, — а з другого боку в гидкий спосіб опоганював у себе Свт. Отця й Кардиналів.

Один образок вистачить за сто: Недовго перед полтавською битвою сам Петро I переробляв статут майже офіційної організації, знаної з московських джерел п. н. "Всепянїйшій Соборь". Головною особою в тім товаристві, зложенім із п'яниць, був якийсь Микита Мойсевич Зотов, що грав ролю "князя-папи". Вибрані на членів Собору сходилися в домі, званім "Ватіканум", прибрані в червоні кардинальські строї. "Князь-папа" приймав прибуваючих на підвищенні, збудованому з бочок і пляшок. Він частував кожного чаркою горівки і словами: "Реверендіссіме, отвори уста, випий, що тобі

²⁾ А. Deruga, Piotr Wielki a unicy, стор. 183, нотка.

дають, і будеш нам розказувати чудесні речі". Після того наступила оргія...³⁾).

В руках такої людини опинився наш Єпископ Діонісій Жабокрицький. Його повезли як в'язня до Києва. Та мало цього: кати подбали ще про (наразі) моральні тортури уніятського Єпископа. Вони намовили якусь шляхтянку, щоб удавала жертву "насилъства Єпископа" (60-літнього старця, про якого моральне життя маємо певні вістки!), посадили її на другий віз і везли серед наруг разом із Єпископом до Києва. Посіпаки кричали ще по дорозі зневажливі слова⁴⁾. У Києві генерал-губернатор Дмитро Голіцин хотів "навернути" Єпископа, а коли Єпископ не подавався, *вдарив старенького Владика в лице*⁵⁾. Потіхою для Єпископа-мученика була сердечна опіка, якої дізнав у православного Митрополита київського, Йосафата Кроковського; обох їх в'язала приязнь із покійним Гетьманом Мазепою⁶⁾.

3) K. Waliszewski, Pierre le Grand. L' education — l' homme — l' oeuvre.

Париж, 1909, стор. 173-174. Пор. Деруга, цит. твір, с. 174. нотка. Цей образок своєю жахливою перверсією нагадує "чорні месси" сатаністів. Зогиджування св. Столиці таким гидким способом, вказує на моральну гниль, яку уявляв собою цар, "творець новочасної Росії". Отже не диво, що "нова Росія" докотилася по таких рейках і дійшла до гідного завершення Петрової будови — в большевизмі. З цього боку цікаві два факти: 1) при всій своїй ненависті до царів большевики роблять виїмок для Петра I й 1925 р. навіть публічно повісили його портрет в Академії в Ленінграді, 2) старання Литвінова про авдієнцію в Свт. Отця — цілком за рецептою Петрової дипломатії...

4) Деруга, стор. 200-201.

5) Там же, стор. 201.

6) Пор. Т. Коструба, Унія і Гетьман Мазепа. "Нова Зоря", 1936, ч. 26 (1925). До того можна додати, що як-

Та це була коротка передишка. Швидко потягнули "ворога царського величства" до Москви. Там примістили його в монастирі. "Благочестиві" опікуни Єпископа скоро знайшли собі якусь приклучку й *закували його в кайдани* на цілий тиждень. Відібрали йому також самотнього слугу і старенький Єпископ мусів сам рубати дрова й носити воду. Та цього було ще замало для "християнських і православних" москалів: вони долучили дальші моральні муки. А саме не дали Єпископові навіть харчів і одежі, так, що він мусів *те все вижебрувати особисто!*⁷⁾. Нарешті в другій половині 1710 р. відвідав Єпископа Жабокрицького в тюрмі сам цар Петро. Він робив закиди політичного й релігійного характеру нашому католицькому церковному Достойникові, а врешті хотів його "навернути" до "правдивої", себто "православної" Церкви. Тут якраз показалися постійність і твердість Жабокрицького у св. вірі. Він сміло й рішучо відкинув пропозиції царя, хоч і знав, що за те чекає його досмертне вигнання. Тоді цар Петро виганьбив Єпископа, *плюнув йому в обличчя і вдарив його п'ястком у груди*⁸⁾. Так скінчилися "спроби навернення" Єпископа Жабокрицького. Скоро після того його вивезли на Соловки, де він і помер 1715 р. Не помогли нічого інтервенції в його справі — ні Апостольської Столиці, ні короля Августа II.

раз у році переходу Жабокрицького до короля Лещинського луцький єпископ був в дуже добрих відносинах з Гетьманом Мазепою. Пор. Dr. Antoni J., *Nieszczesliwy władca*. "Opowiadania hist. "s. IV; t. 2. Warsz. 1884, s. 198, 202.

⁷⁾ Деруга, цит. твір, стор. 202.

⁸⁾ С. В. Кургановичь, Діонісій Жабокрицький, єпископ Луцький и Острожский. Историко-биографический очерк. Київ 1914. стор. 268.

Пор. Деруга, цит. тв. с. 215-216.

Разом з актами насильства над уніятами розвіялися надії Риму на навернення Московщини. Вже полоцькі випадки 1705 р. захитали поважно ті надії. Дальші роки принесли більше подібних фактів. Нещирість покаючих заяв Петра I доказувало вже хоч би те, що інших Василян, у'язнених у Полоцьку зараз після морду в церкві св. Софії в 1705 р., цар Петро I казав випустити аж по кількох місяцях! Та скоро прийшли дальші факти. Цар навіть публично заявив свободу й вільність для уніятів у Польщі (!), але робив це з чисто політичних мотивів. Як пише історик, "Петрові В. йшлося тут про затертя фатального враження викликаного полоцькими випадками, про затіснення вузлів приязні з Августом II, що було конечне для володаря, який іще особисто ні разу не побив Карла XII; врешті треба заключати, що для Петра В. важне було можливо скоріше відзискання прихильности Апостольської Столиці⁹⁾).

Протегує натомість цар православних у межах Польщі. "Побіг того роду актів протекції", пише той самий історик, "набирає спеціальної яскравости положення уніятів: уніятська церква св. Софії в Полоцьку служить за склад амуніції, мощі св. Йосафата мусять бути під опікою військ кн. К. Радивиля, Митрополит скитається на еміграції..."¹⁰⁾.

Як бачимо, маємо тут до діла не з якимись необдуманими кроками під впливом настроїв хвилі, але з системою *пляново обдуманого аж до подробиць*. Вона така: нищити Унію, яка поглиблює ріжницю між москалями з одного боку, а українцями й білорусинами з другого; протегувати православ'я в Польщі, щоб польські українці бачили свого опікуна в цареві; в той спосіб настроювати їх вороже до Польщі, щоб кинули-

⁹⁾ Деруга, цит тв., стор. 150.

¹⁰⁾ Деруга, цит. тв., стор. 165-166.

ся в обійми Москві. Що така політика довела до бажаних наслідків, побачимо на клясичному прикладі нищення Унії в ХІХ столітті не лише урядовими репресіями з Московщини, але й *руками самих українців* — Сімашків і Попелів. Вони починали від "ненависти до ляхів" і від "чищення обряду", а кінчали на апостасії від віри і зраді нації¹¹). Щоб це зрозуміти, треба було сягнути до доби Петра І. Ось як викладає вище означену систему співробітник царя Петра, масон кн. Борис Куракін у 1720-их роках:

"На Русі¹²), Волині й Литві ті, що грецької релігії, остають під московським протекторатом не з огляду на панування, а лише через саму релігію, і тому також у мирових договорах про це постановлено, щоб на унію ніяк не навертати. І тому то все їх, людей того благочестивого народу, треба в релігії мати під своєю сильною опікою, "ласкательно" притягати до порозуміння з собою й тайно з ними переписуватися, коли не можна зі шляхтою, то особливо з духовенством. І на випадок війни з Польщею ті благочестиві народи можуть багато влегшити й неспокої в неприятелів на нашу користь можуть учинити..."¹³).

Отже: свідомо треба вести "благочестиві народи" до зради держави, нації й віри. Політика гідна своїх "моральних" аранжерів.

(Нова Зоря. Львів 2 серпня 1936, Ч. 58 (957), стор. 6-7).

11) Недавно ми читали, як один наш "обрядовець" дійшов уже до твердження, що "разом зі щастям Росії цвило щастя України", а далі — як він став українцем (це українець!). Як бачимо, типи — вічні. (Мова йшла про о. д-ра Г Костельника, який у 1946 р. став головою комітету "возсоединенія". Видавець).

12) І в Галичині.

13) Деруга, цит. тв., стор. 276.

4. Уманські мученики

Коли говоримо про нищення Унії в XVIII ст., то не можемо поминути наших мучеників, що погибли в Умані й інших місцевостях правобережної України в часах т. зв. коліївщини 1768 р. Виідеалізована українською історіографією народницької школи (Антонович, Шульгин і інші) коліївщина стала вважатися мов чимсь рівним Хмельниччині — "національним повстанням" проти поляків, в ім'я українських самостійницьких ідеалів. Пішла ця оцінка від народників, для яких боротьба проти шляхти й Унії вважалася рівнозначною з боротьбою за найвищі "національні (!) ідеали". Так лишилася неперевіреною дійсна ідеологія коліївщини і в Галичині в XX столітті, коли старі народницькі кличі стали замінятися кличами національно самостійницькими. Не зважаючи на те, за традицією далі клали такого Залізняка між... Гетьманів (!), а Гонту підносили на ступінь національного героя; Мелхиседек Значко-Яворський виростав на якогось апостола (!) для "покривджених Унією" бідних православних, а гайдамаки ставали — спадкоємцями ідеї козаччини... У такій атмосфері постала відома Маковецька пісня "Ми гайдамаки". Ба, що більше — і до нині ще серед широкої публіки, необзнакомленої з історією України, чується погляд про гайдамаків як "національних героїв".

Як же справа малася в дійсності? Щоб на це питання відповісти, треба застановитися над ідеологією коліївщини, над її джерелами. Вже та-

ка постановка питання робить сумнівним український національно-визвольний характер коліївщини. Навіть історики, що стараються знаходити позитивні риси в коліївщині, або бодай оправдати її, нині вже не можуть говорити про національний характер коліївщини. Вже М. Грушевський не находив у ній цього моменту — лише релігійний і соціяльний¹⁾; подібно й інші сучасні історики як нпр. проф. Дмитро Дорошенко²⁾, чи популяризатор історії Микола Голубець³⁾ не можуть виказати в ній бодай нотки національно-визвольної ідеології. Коліївщина — за їх представленням — це релігійно-соціяльна рухавка, що не мала й не могла мати ніякого національно-визвольного забарвлення.

Правда — маємо ніби деякі вказівки, що було "інакше". Це відноситься першусього до натяків на якусь організацію і плян у коліївщині. Особливо обстоював організацію з пляном захоплення чи не цілого Правоберіжжя в коліїв Яків Шульгин⁴⁾; деякі вказівки на організацію подають і спомини з тих часів⁵⁾, але вона — це *звичайна організація "окремих загонів"*, що не мали ніякого ясного національно-визвольного за-

1) Проф. Мих. Грушевський, Очеркъ исторіи українскаго народа. Изд. второе, дополненное. С-Петербургъ, 1906, стор. 376.

2) Проф. Д. Дорошенко, Нарис історії України. Том II. (Від половини XVII століття). Варшава, 1933, стор. 259 і дальші.

3) М. Голубець, Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року. Зі вступом д-ра Івана Крип'якевича. Видав Іван Тиктор, Львів, 1935, стор. 556-558.

4) Я. Шульгин, Начерк Коліївщини. "Руська Історична Бібліотека". т. 20. Львів 1898. стор. 9-10.

5) Крім давніших, пор. іще: І. Шпитковський, Мемуар ржищівського тринітара про Коліївщину, Львів, 1910, стор. 62-63, 83, пор. с. 48-52.

барвлення. Даліше маємо щось ніби натяк на національно-визвольну боротьбу в одному польському листі з часів коліївщини, та це лише твір уяви перестрашеного автора листа, що, як побачимо нижче, не мав ніяких реальних основ⁶⁾.

Вистане звернути увагу на два джерела, з яких походила ідеологія коліївщини, щоб зрозуміти, яка чужа вона всякій думці про Україну як державу-націю. Перше джерело — це монастир з ославленим Мелхиседеком Значко-Яворським на чолі. Сам Яворський походив із Галичини, хоч дуже старанно маскував своє справжнє походження, і був відступником від католицької віри. Він піддержує все зв'язки з Синодом московської Церкви та звідси дістає інструкції, як поступати. Досить сказати, що в українських православних церквах, які були в межах польської держави, поминали в богослуженнях московську царицю на першому місці!

Яскраве свідectво про ідеологію українських православних монахів дає сирій польський шляхтич, Домінік Завроцький, у своїх споминах про коліївщину. Він перебрався був за коршмаря, щоб уникнути смерті. Втім перебранні міг розмовляти з двома українськими ченцями. Ось що вони сказали про ідеї коліївщини: "Поляки ніколи не можуть міститися в Україні, ані в ній панувати. Вже кількасот антимінсів вислано з Росії по цілому воєвідстві київському і брацлавському, по церквах на благочестіє (себто "на

⁶⁾ "Slychac bylo o nieukontentowaniu obywatelow malorosyjskich i kozakow siczowych, jesliby tedy ci z chlopstwem ukrainskim bunt podnieśc chcieli, mogliby samej Rosji byc straszny i z pod wladzy wybiwszy sie mogliby jakowa udzielna uformowac prowincje". A. Gilewicz, Przygotowania do rewolucji chlopskiej w Polsce w latach 1767-1769. "Roczniki dziejow spolecznych i gospodarczych" t. I. Lwow 1931, str. 25, not. 3.

схизму", поясняє Завроцький) і на *всякі уряди й послушення російські*"⁷⁾). Таким духом були напоєні нез'єдинені українці: їх тягнуло "до православного царя", а Україна цілком їм не була в голові.

Друге джерело — це елемент, що приходив із Січі. До коліїв не йшов статочний, державно й національно настроєний елемент, але всякі прислужники, конюхи, джури й т. п. Вони переважно втікали з Січі й приставали до коліївських загонів, надаючи їм примітивні організаційні рямці. Оцей елемент також не міг надати й не надав ніякої національно-визвольної ідеології масам коліївщини; ватажки коліївщини були переконані, що вони служать чи то королеві Ст. Августові проти барських конфедератів, чи то російській цариці⁸⁾). Інший, державно-творчий елемент, у коліївщині не діяв. Як бачимо, *коліївщина була наскрізь перенята ідеологією російсько-православною, а не національно-українською*.

Коли ж так, то можемо вважати різну уніятів в Умані за один з актів винищення Унії, якого плян постав у Москві чи Петрограді, а лише руки знайшлися в Україні.

Нищення св. Унії було тоді загальне, по всій Україні. Зі скарги, що її внесли уніятські священники до київського гродського суду, довідуємося, що під час коліївщини замордовано таких священників: о. Тому Пискуновського, пароха косянського, канівського деканату; о. Івана Полушина, пароха валявського, смілянського деканату; о. Теодора Гдишицького, пароха мглиївського, церкви Преображення Господнього, смілянського деканату; о. Прокопа Шаповален-

7) Шпитковський, Мемуар Завроцького, ст. 73-74.

8) Факти наведені у цит. праці Шпитковського, стор. 42-45, а також у Т. Коструби, Гайдамацькі рухи ХУІІІ ст. "Хліборобський Шлях", 1934, ч. 48.

ського, пароха богуславської церкви Пресвятої Трійці; о. Стефана Берегеля, пароха рососького, кальницького деканату; о. Івана Волковинського, пароха уманської церкви св. Миколая; оо. Івана й Василя Нечаївських, пароха й вікарія писарівських, уманського деканату; о. Мартина Єзерського, пароха дацьківського, корсунського деканату; крім того ще названих лише хресним іменем сім священників — отже разом самих світських уніятських священників згинуло в коліївщині 16!⁹⁾.

Гірше було в Умані. Не будемо на цьому місці розписуватися про те, як гайдамаки здобули Умань, бо це загально знані справи. Звернемо лиш увагу на те, як вони повелися з уманськими Василями¹⁰⁾.

1765 року Франц Салезій Потоцький, власник Уманщини, спровадив оо. Василян до Уманя й вибудував монастир із каплицею, а рівночасно надав монастиреві відповідну земельну маєтність на вдержання монахів. Наставником уманського монастиря був о. Іраклій Костецький, що рівночасно був і ректором уманської василіянської школи при монастирі. Першою його справою було зайнятися місією серед опущеного і занедбаного народу, позбавленого науки Божого слова. З місійним жаром, що все ціхував і ціхує оо. Василян, кинулися монахи до праці. Це було сіллям в оці нез'єдинених і вони нераз розбивали місії. Та уманські Василяни невтомно працювали даліше.¹¹⁾

⁹⁾ Akta grodzkie i ziemskie, t. I. Lwow, 1868, str. 163 i d.

¹⁰⁾ Переповідаємо за сучасною, найкращою василіянською реляцією, пор. о. Аристарх Крижановський, Василянські записи й листи про Коліївщину. "Записки Наук Т-ва ім. Шевченка", т. 57.

¹¹⁾ Про василіянські місії в тім часі пор. спомини Младановича в Мосціцького, *Z dziejow hajdamacyzny*,

Нарешті настав страшний червень 1768 року, коли гайдамаки здобули Умань. Кинулися мордувати всіх. Коротко перед тим о. Костецький дозволив відійти тим монахам, що бажали рятувати своє життя; їх вийшло шість. Осталися в монастирі з о. Костецьким, який не хотів покинути монастиря й вірних, що чекали від нього духовної потіхи, такі монахи: о. Іван Левицький, віцеректор, о. Ілля Магерович (з іншого монастиря), о. Ліберій Очавський, захристиян і касієр, і брат Методій Маєвський, шафар. Перед самим нападом гайдамаків о. Костецький і інші отці сповідали, опісля ввесь наряд клякнув на місті й о. Костецький уділив їм повного відпусту. Сам заявив, що їх не покине, заохочував до мученичої смерті за св. католицьку віру й казав, що сам перший покаже їм дорогу до мучеництва. Пізніше відправив у парохіяльний церкві св. Літургію й уділив усім благословення.

Коли гайдамаки вдерлися до міста, почалися дантейські сцени. Василянин-сучасник подає, що оо. Левицького, Магеровича й Очавського обдерли з одежі і погнали буками від монастиря до ратуша, де їх замкнули. На їх смерть наставляв парох-апостат від церкви св. Михайла. Тоді гайдамаки вивели збитих уніятських монахів і списами закололи їх на радість апостата. Брат Маєвський погиб у монастирі.

О. Костецький тимчасом у каплиці слухав сповіді вірних. Кати знайшли його там, пострілили й раненого тягнули, щоб показав, де сховані монастирські "скарби". Потому тягнули його до своїх ватажків, але о. Костецький відмовився покинути монастир — бо тут йому належало жи-

cz. I; Варшава, 1905, с. 112-114, спомини Крушельницького, там само, ч. II, стор. 10;

Fr. Rawita-Gawronski, *Historja ruchow hajdamackich*, t. II, 1901, str. 22-23, 147-148.

ти, тут і вмирати. Тоді на порозі монастиря застрілили його й убитого покололи списами.

На місті діялися оргії морду. Сучасник занотував нам картину вбивства 20-літньої побожної дівчини латинського обряду, Вікторії Янкевичівної. Гайдамаки тягнули "перехрестити" її на православ'я, але вона рішуче спротивилася — гидувала таким "рятунком". Вона просто заявила, що за св. католицьку віру готова на смерть. Бог приймив жертву її життя. Погибло там тоді кілька тисяч людей.

А в той час московське військо, що стояло в Україні, розуміється, ні пальцем не кивнуло проти гайдамаків. Це було якраз те, чого потребувала Москва: нищення св. Унії. Апостат Мелхиседек Яворський своєю "місією" виконав, як того треба було Москві¹²).

(Нова Зоря", Львів, 23 серпня 1936. Ч. 64 (963), стор. 67).

¹²) Дані про Мелхиседека Яворського у статті д-ра В. Щурата, Українські традиції про походження Костюшка. "Записки НТШ". т. 131.

5. Бердичівські ісповідники

Після коліївщини настали для Унії дуже сумні часи. Почали діяти сили, що руйнували їх та змагали до остаточної ліквідації уніятської Церкви. І справді Унія почала сильно занепадати, а її коштом ширилося нез'єдинення. Наступили відступства і то не лише між світськими, але й серед духовних. У праці, що спеціально займається упадком Унії на землях, які в XIX ст. належали до Росії, її автор, латинський єпископ Е. Ліковський, пише про причини упадку св. Унії¹). Ця незвичайно цінна, а й досі одинока цього роду загальна праця про ті справи (поминаючи загальні курси історії Церкви, нпр. Гарасевича, Пелеша, чи нариси нпр. Харкевича), сперта на багатому джерельному матеріалі, доказує, що не лише самі переслідування Москви були причиною упадку Унії.

"Не винищило Церкви тристалітнє, найжахливіше переслідування римських цісарів — навпаки, кров мучеників ставала посівом ісповідників", пише єп. Ліковський. "Не впала Церква в Ірляндії під обухом не менш жорстокого й кривавого переслідування протестантської Англії, що тривало також три сторіччя; отже трудно припустити, щоб саме зовнішнє переслідування, хоч як жорстоке й систематичне, здібне було

¹) Ks. Edward Likowski, Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w. uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku. Poznań 1880. 2-e wyd. Warszawa 1906.

знівечити майже до кореня таку велику вітку вселенської Церкви, що обіймала около два мільйони душ, коли би внутрішні відносини в Унії були цілком здорові і коли би переслідувачі не були в ній знайшли чинників, що помагали їм до її розсадження". (т. I, стор. 8).

Найважлишу (цілком правильно) причину упадку Унії бачить єп. Ліковський у *слабому католицькому усвідомленні вірних*.

"У якому стані релігійної освіти знаходився руський нарід", пише він при кінці першого тому, "легко уявити собі з того, що ми сказали про освіту його духовенства²⁾. Похвальним виїмком щодо цього був у тих часах холмський нарід, бо завдяки старанням кількох достойних єпископів мав знамените духовенство, освічене й повне Божого духа. Отже побачимо, яким муром становив цей нарід разом із своїми пастирями, вихованими в кращих часах, проти зазіхань дизунії (нез'єдинення). Як би таке духовенство й такий нарід була мала в усіх дієцезіях русько-католицька Церква в моменті упадку Польщі, не сумніваємося, що Унія, як велика мучениця, була б існувала й дотепер³⁾, подібно як ірландська Церква" (I, 264-5).

Католицьке усвідомлення духовенства й вірних було, очевидно, обов'язком Єпархії. Але тодішня Єпархія — каже Єп. Ліковський — мало про те дбала; за те він вважає її найбільшою винницею впадку Унії. Очевидно, причин було більше — про них буде ще мова — але ця була найважливіша. Вже після появи праці Ліковського видано багато матеріалу про уніяцьке правобережне духовенство. Показується, що справді не було на кім Унії спертися. Ось такий нпр. Михайло Левицький, бувший уніяцький священник із Городища в Смілянщині, пише свою

²⁾ Ліковський писав про це передтим.

³⁾ Ці слова писано в 1879 році.

автобіографію в письмі до Гервасія Лінцевського, нез'єдиненого єпископа переяславського (1757-1769) у 1766 р. і подає в ній такі факти⁴⁾: Народився він у православ'ю й був 6 років дячком у Городищі. Пізніше пішов до... уніятського митрополита Володковича, щоб його висвятити.

Митрополит справді висвятити його, але перед тим зажадав присяги на вірність Унії. Левицький присягнув і дістав парохію таки в Городищі. Та своїм вірним він заявив, що він такий самий православний як і вони, і служив по православному. Так дочекався аж "місій" Значко-Яворського. Тоді поїхав до нього, відрікся Унії й зложив присягу на вірність... православ'ю. Другий тип досить подібний виступає в добровільних зізнаннях перед військовою комісією 1771 р. Називається Матвій Сухач, а парохом (уніятським) був у с. Янківці, білоцерківської округи. Потому, як настала коліївщина, він апостазував і тривав у нез'єдиненню аж досі. На питання: котра віра ліпша, казав, що уніятська. Про причину апостазії духовенства в часі коліївщини казав, що "в тім часі баламутства гайдамацькі й попам відібрали розум, не знати було, кого триматися". Він сам тривав у нез'єдиненні, бо дивиться на інших священиків, що чекають якогось кінця, то й він із ними. На питання причини баламутства між духовенством сказав: "Від себе дуже бажав би я дійти вже до якогось доброго вирішення, а того не можна дочекатися й тому в нас баламутства"⁵⁾.

Зізнання Сухача — просто клясичний зразок, що думало в своїй масі тодішнє уніятське духо-

4) С. Іваницький, Переяславській Єпископъ Гервасій Линцевскій и начало возсоединенія уніатовъ въ западной или польской Украинѣ (1757-1569). Кам'янець Под. 1904, в додатках ч. IX.

5) Іваницький, цит. тв., у додатках, ч. XXIV.

венство. Як бачимо, воно чекало, щоб якось успокійся; а хто буде творцем того спокою — байдуже. З того можемо зрозуміти, чому було багато відступників від св. віри; це не були борці за Христову правду, але *темні, сірі* люди, що бажали в спокою їсти свій хліб. Отже не диво, що в короткому часі — від січня до серпня 1768 року перейшло в руки нез'єдинених 306 церков на правобережній Україні!⁶⁾.

Очевидно, не все духовенство було таке. Яким способом сотки священників не то не вміли присвоїти собі засад св. віри, але й не вміли поширити їх серед вірних — не можемо в окремих випадках прослідити. Натомість знаємо з попередньої статті про кільканадцятьох уніятських священників, що вміли потерпіти й мученичу смерть, а Церкви не зрадили. Крім них бачимо ще і в'язнених по тюрмах за те, що не хотіли перейти на православ'я. Сильніше переслідування розпочалося після смерті Лінцевського. При допомозі війська (пераяславського полку) "навертано" правобережних уніятів; польські поміщики переважно не противилися тому. Але тут "апостоли" натрапили на спротив. Бідні, обтяжені родинами, але чесні й правдиві Божі священники не дали відвести себе від св. віри. Тоді застосовано до "непокірних" — тюрму.

"В'язниці в Бердичеві, Умані, Білій Церкві й кількох інших місцевостях", пише єп. Ліковський на основі рукописного матеріалу, "містили в своїх мурах у часі від вересня 1772 р. до жовтня 1773 р. по кільканадцять до кількадесяти уніятських священників, самотнім злочиним яких було те, що не хотіли виректися своєї віри й своїм парохіянам не хотіли дати згіршуючого

⁶⁾ Там же, ч. ХХІ.

⁷⁾ Пригадуємо, що якраз в Уманщині були найбільш чинні василіянські місії. Вони, очевидно, вплинули корисно й на парохіяльне духовенство.

прикладу. В самій лише бердичівській в'язниці сиділо 68 уніятських священників, найбільше з уманського деканату⁷⁾, бо 32, дальше з живоловінського 10, з богуславського 8, із корсунського 6, зі смілянського 7, із білоцерківського 5⁸⁾.

Про долю "бердичівських ісповідників", як їх справедливо назвав у своїй історії Церкви Ю. Пелеш⁹⁾, можемо сказати дещо більше, бо щасливо збереглася їх переписка з нунцієм¹⁰⁾.

Правдиве зворушення огортає, коли читати ті їх листи до нунція (Йосифа Гарампі). Доносять про свій страшний стан: що ніщо інше, як лише вірність св. Церкві загнала їх до в'язниці, де вони сидять заковані в кайдани без огляду на вік і достоїнство, терплять голод, зимно й нечувану тісноту, бо напхано їх до в'язничних келій стільки, що майже один на одному лежить. За єдину поживу служить їм кусок твердого хліба й напів сирий горох. Одежі від більше як півроку не вільно їм було змінити, бо схопили їх нагло з домів, у чім були. Навіть до церкви, вислухати св. Літургію, не пускали їх кати. З тих мук і невигод деякі з них померли в тюрмі. І що ж найбільше причиняє їм болу в тому тяжкому положенні? Про те вони також пишуть: а саме, що церкви їх і парохії попали в руки людям темним, без освіти й моралі, насланим із Переяслава; що родини їх блукають по світі за жебраним хлібом; що собрати їх або мучаться по інших тюрмах, або по лісах і печерах блукають. Отже просять нунція заступитися за ними, щоб могли вийти з в'язниці і знову працювати для добра Церкви.

⁸⁾ Likowski, Dzieje, I, стор. 537.

⁹⁾ J. Pelesz, Geschichte der Union, т. II, стор. 537.

¹⁰⁾ M. Harasiewicz, Annales Ecclesiae Ruthenae, Lwiv 1860, ст. 500-519.

Пор. також у Ліковського (I, 146-149) і Пелеша (II, стор. 537-541).

Та заходи нунція увінчалися успіхом щойно під кінець 1773 року. За той час бердичівські в'язні дали свідоцтво св. вірі, як правдиві мученики, вірні в цілому житті й до смерти св. католицькій Церкві. Побіч уманських мучеників і священників, що згинули в коліївщині взагалі, вони становлять прикрасу сторінок історії нашої Церкви в XVIII сторіччі.

(Нова Зоря, Львів 1936, ч. 66 (965), стор. 4-5).

6. Плян Катерини II для знищення Унії

Все те, що діялося продовж XVIII століття й про що ми розказали в попередніх розділах, діялося ще за існування старої польської держави. Отже хоч і як шалів протиуніятський терор за часів хочби Петра I-го, чи пізніше¹⁾ всетаки тоді була ще деяка перепона в безоглядному переведенні повного знищення Унії. Ця перепона уступила, коли через розбори Польщі (1772, 1793 й 1795) українські й білоруські землі, з виїмком Галичини, Буковини й Закарпаття, опинилися в межах Російського Царства. Людиною, що могла оглядати цей великий тріумф політики Петра I-го, наче сповнення мрій заложених у "тестаменті" Петра Великого²⁾, була цариця Катерина II-га (1762-1796).

Була це людина під моральним оглядом нікчемна, розпусна, безрелігійна й цинічна, позбавлена всяких моральних скрупулів. Її політику супроти України так сильно кількома словами начеркнув Шевченко, дивлячися на пам'ятник Петра I-го в Петербурзі, де читав надпис:

*"Первому — вторая"
Таке диво наставила...
Тепер я вже знаю:
Це той Первий, що розпинав*

¹⁾ Очевидно про всі факти ми тут не розказували, пор. нпр. пограбування улашковецького монастиря в 1740 р. (о. Р. Лукань, ЧСВВ, Василянські монастирі в станіславівській Єпархії, Львів, 1935, стор. 15).

²⁾ Про цей тестамент пор. І. Борщак, Григор Орлик, Львів, 1932, стор. 131-132.

*Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину!
Кати, кати-людоїди,
Наїлись обос,
Накралися! А що взяли
На той світ з собою?!*

Та — ба! Не думала про "той світ" цинічна російська імператриця, приятелька французького філософа-циніка Вольтера. Та ледве чи думав поважно про другий світ і Петро I-ший...

Уже представлені в попередніх розділах факти, нпр. різня під час коліївщини, чи мучеництво гр.-кат. священників по тюрмах (у Бердичеві й ін.), сталися за часів Катерини II-ої. Такий Мелхиседек Значко-Яворський, діючи в порозумінню з петербурзьким Синодом, добре знав, що діє згідно з інтенціями — коли й не інструкціями — цариці. Оборона православ'я у цієї цинічної жінки (до того ще й чужинки, бо вона була з німецького роду) була в неї пунктом амбіції — ось, мовляв, як я побиваюся за православ'ям! "Мнѣ остается", писала цариця 17 жовтня 1764 р. до свого варшавського міністра Репніна, "рекомендовать вамъ всего болѣе два дѣла: дѣло о диссидентахъ и дѣло о границахъ; моя слава заинтересованна въ обоихъ, помните это"³⁾.

Щоб зрозуміти холодний, політичний рахунок російського уряду в релігійній справі, вистарчить навести листа віцеканцлера Паніна, висланого до того самого Репніна, де сказано дослівно таке: "Относительно нашихъ единовѣрцевъ... излишне усиливая ихъ такъ, чтобы они сами собой независима отъ насъ могли держаться въ республикѣ и раздѣлать ея правление, подвергаемъ мы себя неудобству въ разсужденіи и безъ того столь

³⁾ С. Соловевъ, *Исторія*, кн. XXVII, ст. 195; пор. Я. Шульгин, *Начерк коліївщини*, с. 168.

частыхъ и великихъ побѣговъ, которые тогда еще болѣе усилятся при свободѣ вѣры, соединенной съ выгодами свободаго во всемъ народа; тогда можно будетъ опасаться и на счетъ нашихъ пограничныхъ провинцій, сходныхъ съ Польшею правами и обычаями народа"⁴⁾.

Як бачимо з цього цікавого листа, московським правлячим кругам цілком не йшло про релігію, вчинки їх не походили з переконання, зі щирого релігійного запалу. Це був виключно політичний рахунок, щоб у Польщу внести розклад і довести її до упадку. Як дуже різнилася Катерина II-га від Жигмонта III-го, що волів радше зректися корони, як допустити до шкоди католицькій релігії в Польщі! Яким справді апостольським духом був наповнений король, а якою цинічною ученицею Макіявеллія й Вольтера показалася "православна" цариця! Цих моментів особливо не можна забувати, коли чується збоку московських і наших москвофільських істориків, що "возєдєненіє" не було нічим іншим від Берестейської Унії...

Отже цілком правильно характеризує Катерину II-гу наш єпископ Юліян Пелеш: "Ця жінка, що властиво була гарячою прихильницею Вольтера й не шанувала ніякої релігії, вміла краще від її інших сучасників використати релігію для своїх політичних цілей"⁵⁾. І тому її постанова винищити Унію була одним з актів "будівництва Росії", яка, користуючися такими методами, мусіла дійти до сучасного стану — коли зза плечей "казьонного" православ'я виглядає... обличчя антихриста.

Та чи справді існував спеціальний план знищення Унії, план вироблений урядом? — міг би хтось спитати. Може, навпаки, Катерина діяла

4) С. Соловєвѣ, кн. XXVII, с. 245-246; Шульгин, с. 172-173.

5) Pelesz, Geschichte der Union, II, 507

під пресією опінії й вимог "апостольського духа" її підданих? Так можна було б думати, як би ми не мали автентичного й достовірного свідoctва людини, що була добре втаємничена в махінації московського уряду щодо Унії. Цею людиною був *Сімашко*. Про нього буде докладніше далі. Ось що він пише в своєму проєкті на знищення Унії (переклад):

"Цариця Катерина II-га виявила без вагання свій намір — *викорінити Унію* в приєднаних від Польщі єпархіях. У тій думці: 1) вона касувала уніятську духовну владу, або ослаблювала її ділання; 2) перепиняла вплив римо-католицького духовенства й дідичів тої ж віри на сумління уніятів. *Видавши наказ св. Синодові*⁶⁾ на початку 1794 року оголосити в новонабутих тоді областях (крім Литви) заклик до народу вертатися до благочестія⁷⁾, Її Величство поручила Генерал-Губернаторові Тутолмину спідвіяти в цій справі якнайбільше і пильно наглядати: "щоб ніхто з поміщиків, посесорів і урядників духовних і світських римського й уніятського закону, не посмів робити в цій справі навіть найменших перешкод — тим, що навертаються до православ'я, утисків і обид. Всякі спроби, яко проти пануючої віри, означаючи непослух нашій волі, треба вважати за кримінальний злочин (уголовное преступление), що підпадає судові й потягає секвестр майна до скінчення справи. Такі гострі потягнення, ще під час воєнного стану в тих краях, мали свій вплив, і в мінській, а зокрема у волинській і подільській губерніях повстали многолюдні греко-російські Єпархії"⁸⁾.

⁶⁾ Цей вислів особливо маркантний: цариця *наказує* Церкві.

⁷⁾ Себто до московського православ'я...

⁸⁾ М. Морошкинъ, *Возсоединение Унии. Исторический очеркъ*. "Вѣстникъ Европы", 1872, апрѣль, стор. 628-629.

Вслід за тим почалася дальша "місійна" акція. 1794 р. православний єпископ у Польщі, з титулом переяславського, але з осідком у Слудьку на Волині, Віктор Садковський, видав фанатичний пастирський лист проти Унії. Рівночасно перекладали "місії". Як виглядали такі "місії", про те маємо сучасну реляцію. Наводимо її дослівно, так як вона подана в праці сп. Ліковського:

"Носить вона наголовок: "De modo, quo uteantur disuniti in convertendis unitis per Volhyniam". Згідно з нею православні попи, що їх вислав Віктор Садковський звичайно з відділами війська, приїхавши до якогонебудь уніятського села, казали дзвонити в церкві і скликували нарід. Коли нарід зібрався, тоді піп намовляв їх, щоб повернулися до віри батьків. Тимчасом у церкві й на цвинтарі поза церквою складали купи різок і київ, якими солдати грозили народові. Пізніше піп убирався в церковні ризи й оголошував приказ цариці, щоб усі приймали благочестя. Непокірним грозив суворою пимстою, а прихильним обіцяв ласки. Коли нарід мовчав, або отверто відповідав, що хоче остатися при Унії, тоді піп (або попи, як їх було більше) бив людей по обличчі часто аж до крови, в церкві перед віттарем дер за чуприну, кидав об землю. Далі вояки на приказ офіцера виводили старших громади на цвинтар і били різками або киями. Як і це не помагало, запечатували церкву, уніятського священника заковували в кайдани, провадили до нової повітової влади (російської вже, не польської, Т. К.) і там разом зі злочинцями замикали на кілька тижнів до в'язниці. Коли нарід під насильством подавався цілком або частинно, то в той спосіб навернені мусіли підписуватися, що приймають благочестя (себто православ'я, Т. К.), а тоді вже ціле село вважали за навернене й змушували всіх до підпису. Потому піп із процесією обходив тричі церкву довкола й водою, що її сам посвятив,

кропив людей і церкву, — із престолів скидав антимінси, а вкладав свої; а коли уніятський парох опирався, то його проганяв і настановляв свого. А як уніятський парох погоджувався на відступство, завіщував його хвилино в виконванні пастирських обов'язків, доки не навчиться нових православних обрядів. Єпископ луцький Михайло Стадницький, бачивши ті страшні безправства й насильства на своїй Церкві й неминучий її упадок, утік із Волині до Варшави, де збожеволів і помер 1797 р.⁹⁾.

Як би хтось міг думати, що ця картина "навертання" переяскравлена, то скажемо, що вона не одинока; в листі уніятського митрополита, Ростоцького, маємо подібний малюнок переслідувань. Лист цей писаний був до царя Павла I-го¹⁰⁾.

Але на "актах навертання" при допомозі буків не скінчилося: Катерина на рік перед своєю смертю знесла самовільно майже цілу уніятську єрархію і провід Церкви віддала в руки людини, що не була достойна єпископської гідності. Це був один із найтяжчих ударів і одна з найважливіших причин упадку Унії. Про це в дальших розділах.

(Нова Зоря, Львів 6 вересня 1936, ч. 68 (967), стор. 6-7).

⁹⁾ Ліковський, цит. тв., I, с. 245-246.

¹⁰⁾ Лист цей у цит. творі с. 246-248.

7. Чому падала Унія в часах Катерини II.

За панування Катерини II-ої (1796) кінчиться перший етап ліквідації Унії в межах Росії. 1795 року наступив останній розбір Польщі, що цілком зліквідував її самостійність. Українські й білоруські землі у великій більшості опинилися в межах російської імперії; Унія чи радше греко-католицька Церква — також. І Катерина мов би прочувала, що наближається її кінець — поспішно видавала розпорядки, що мали добити Унію. Очевидно, були там у розборових трактатах зобов'язання "по вічні часи" залишити свободу віроісповідань обох католицьких обрядів у Росії, але російська цариця розуміла це так, що трактати є на те, щоб їх ломити... Не перший це й не останній раз, бо таку "етику" бачимо й нині в різних "союзах" і "пактах неагресії", які заключають з європейськими країнами достойні ідейні спадкоємці Петра I й Катерини II — більшовики. Клясичний вислів: "буржуазний предрозсудок" — це не оригінальний большевицький винахід, — цей "поступовий" цинізм бачимо вже й у всеросійських царів та цариць.

Отже в 1795 р. цариця Катерина II одним почерком пера знесла уніятські єпископства на землях, що перейшли під її владу, з виїмком польського архієпископства. Старого праведного Митрополита *Ростоцького* також усунула від виконання влади. Він перенісся до Петербурга, дістав пенсію від уряду й жив там до 1805 р., себто до своєї смерті; звідти старався облегшувати долю своїх переслідуваних вірних, але очевидно безуспішно: не його сила була зломити

плян царського уряду, переводжений із залізною послідовністю. Таксамо поступила Катерина з іншими єпископами.

Виймок становила, як ми вже сказали, архієпископська катедра в Полоцьку. Засідав там тоді Іраклій Лісовський, якого так характеризує московський історик: Він тішився спеціальною пошаною в царя (Олександра I-го), і "поражалъ всѣхъ своєю маститою осанкою, своєю величественною, сѣдою бородою, которую онъ носилъ по возвращеніи изъ Іерусалима на зло базиліанамъ и католикамъ"¹⁾. Такий зовнішній "православний" вигляд цілком відповідав внутрішньому переконанню того гр.-кат. Архiepіскопа. Своє "восточництво" довів він консеквентно до логічного завершення: вже 1795 р. видав пастирський лист до свого духовенства з наказом не перешкоджувати своїм овечкам "возсоединитися" з православ'ям, ба навіть не робити сприводу апостазій нікому закидів²⁾. Очевидно, коли духовенство мало такий приклад згори, а й само не дуже було укріплене в католицькій вірі, то апостазії змагалися й досягли головокружних розмірів — мільйонів. У такому стані слабого католицького усвідомлення клиру й тимсамим мас вірних маємо першу причину упадку Унії.

Польський дослідник історії упадку уніяцької Церкви, багато разів уже цитований Е. Ліковський, не звернув уваги на другу причину, що впливала з першої: а саме не звернув уваги на національний антагонізм (або часом і ненависть) українців і білорусинів до поляків. Московська пропаганда або наймлена (чи й у добрій вірі "переконана" московськими агітаторами) українська — добре дбали (й досі дбають), щоб У-

¹⁾ Морешкинъ, Уозсоединеніе Уніи. "Вѣстникъ Европы", 1872, апрѣль, ст. 614.

²⁾ М. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, 839-840.

цію змалювати як польську інтригу, а роз'єднання, чи пак православ'я, як "правдиву" й "батьківську" віру. Слабо навчений віри (або при темноті парохіяльного духовенства цілком не навчений) українець-уніят легко давався повести на шнурочку "ненависти до ляха, жида й уніята" та вертався під опіку "батьківської" Церкви.

Правда, це останнє так раптово не поступало. Наперед треба було переконати людей, які мали сумління, що в апостазії нема нічого злого. Отже треба було доказати, що уніяти чимраз більше "латинізують обряд". Виконували цю службу дуже добре "обрядові ревнителі", що бралися зі запалом гідним кращої справи (от хоч би скріплення в собі й своїх овечках правдивої релігійності, чи викорінювання п'янства й розпусти) — "чистити обряд". Чистили його так основно, що з реформ Замоїського Синоду не лишилося нічого. При такому стані, очевидно, вірні переконувалися, що "правдива", себто очищена. Унія нічим не різниться від схизми — і тоді масово переходили до протегованої в Росії віри. На так підготований ґрунт падали націоналістичні кличі, хоч часом порядок був і відворотний: "чищення" було вже впливом притаєного роз'єднання.

Щойно на так приготованому ґрунті могла скорше діяти акція Москви — *насилъне* навертання опірних уніятів. Люди дійсно віруючі серед небезпек і покус гартуються, а потіхи в своєму терпінні шукають у вірі. Вона навіть у переслідуваннях видержить. Переслідували Христову Церкву колись погани, пізніше еретики, але вона встоялася. Була б очевидно встоялася й гр.-кат. Церква в Росії й видержала всі переслідування, як би не те, що власне віра була слаба. Тому вона подавалася перед насильством.

У цій справі треба підчеркнути ще одну річ, чого Єп. Ліковський у своїй праці як слід не за-

значує. А саме: сильна нагінка на Унію йшла в Росії якраз у добі раціоналізму, коли не лише вищі світські кола й монарші двори, але нераз і вищі духовники, що вийшли з тих сфер, були переняті духом раціоналізму. В Польщі навіть вище духовенство (коби назвати лише Примаса Подоського чи єп. Красіцького, відомого поета якраз тієї доби) не стояло на належній висоті. Тим пояснюється загальний тоді занепад релігійності. Цього факту в відношенні до причин занепаду релігійності в уніятів XVIII стол. не підношено, а він *мусів* мати свій вплив. Оця кволість нашого Єпископату подекуди могла бути вислідом того, хоч назагал у нас *під тим оглядом було ліпше як у поляків*, — може тому, що наш Єпископат складався з монахів. Всежтаки і це треба взяти до уваги.

Доходимо врешті до четвертої дуже важної причини занепадання Унії. Це відношення до Унії поляків. Єп. Ліковський досить гостро осуджує польський уряд і латинський єпископат, які не піддержали уніятів у тих тяжких часах. Але й тут польський автор мовби боявся дійти до самого нерву справи, до *причини* такого відношення. Можемо його в тій справі виручити: це польський націоналізм, доведений до шовінізму, не допустив українських католицьких Єпископів до сенату; тойсамий шовінізм, разом із пустою зарозумілістю, казав латинському суфраганові домагатися місця перед уніяцьким Митрополитом; навіть реформа великого сойму допускала нашого Митрополита (не всіх Єпископів!) до сенату щойно на останнє місце, по всіх латинських Єпископах!

Який був наслідок такого поведення для самої Польщі? Нині, після гіркого історичного досвіду, не трудно дати відповідь. Уніяти через таке поведення були неприхильно настроєні до поляків. При вичислених угорі обставинах і при більшості слабо віруючих давало це також при-

чину до покидання Унії, або — на початок — бодай до сильного "восточництва". А далше все йшло вже своїм фатальним шляхом, без огляду на цілком невинні часом наміри "восточників" (пізніший Куземський!). Але кожна апостазія — була ослабленням Польщі а скріпленням Москви. Православ'я все кінчалося епілогом у Москві і тимсамим було вороже не лише українській національній ідеї, але й Польщі. Поляки своїм поведенням причиняли союзників Москві, що в наслідках тяжко відбивалося не лише на нас, але й на Польщі і поляках.

Значить, усякі мнїмі польські "патріоти" на коротку мету й тут копали могилу своїй самостійності. Їм здавалося, що виплатиться частинне златинщення, яке їм удалося перевести серед уніятів. Вийшло інакше, очевидно на науку майбутнім поколінням. Чи вони чого навчилися — в це не будемо тут входити, бо говоримо тепер про кінець XVIII століття, а не про XX-те.

Цим кінчимо наш вступ, може трохи й за довгий, до властивої теми — долі Унії в Росії в XIX ст. Вважали ми конечним пригадати важніші моменти з цієї ділянки в XVIII ст. і вказати на факт, що діялося тут пляново, згідно з цілями московської політики. Сам матеріал показав, що з толерування і скріплювання роз'єднання не було ніякої користи, лише руїна для польської держави. Та разом із тим виявилося, що також Україна не мала ніякого хісна з упадку Унії. Пропагатори православ'я були переняті не національно-українською ідеологією, а всеросійською, себто імперіялістичною московською. Такими були Юрій Кониський, могилівський православний єпископ, до того ще й заражений кальвінською ерессю³⁾; таким був Гервазій Лін-

³⁾ Він радив слуцькому архимандритові посилати кандидатів на православних священників до кальвінської школи у Слущку, бо кальвіни "для нашої (-не-

цевський, Віктор Садковський, Мелхиседек Значко-Яворський і інші, — ціла галерія "українців з уродження, росіяни по національності". Вони не творили ніякої України, лише зцементували православним цементом Російську Імперію. Натомість їх ідейні й фізичні попередники не за страх, а за совість виклинали Гетьмана Мазепу якраз за те, що хотів незалежності України. А їх нащадки, як побачимо в ХІХ столітті, причиняться до ліквідації навіть тіні самостійності України.

Натомість Унія в Галичині стала дійсно українською Церквою. Я раджу деяким нашим "патріотам", що говорять про "батьківське православ'я", зівстати висліді ділань православ'я й Унії на український національний організм хоч би в 2-гій пол. ХІХ ст. та щойно тоді рішати, як той герой мандрівного оповідання, "котра віра ліпша". Навіть із ліберального становища!

(Нова Зоря, Львів 13 вересня 1936, Ч. 70 (969), стор. 6).

з'єдиненої, Т. К.) Церкви дуже прихильні... (Ліковський І. с. 203); нащо клопотатися засновуванням окремої православної семінарії!

8. Греко-кат. Церква в "Тернопільському Краю"

На основі миру в Шенбруні, заключеного 14. X. 1809 року, частина Галичини з населенням 400 тисяч душ перейшла під владу Росії, де тоді панував цар Олександр I. Було це менш-більш ціле галицьке Поділля, з найвизначнішим містом Тернополем і двома важнішими — Чортковом і Заліщицями. Границя між обома державами переходила через циркули тернопільський, золочівський, бережанський і заліщицький, так, що до Росії відпали в цілості повіти: Збараж, Тернопіль, Скалат, Теревовля, Гусятин, Чортків, Борщів і Заліщики, а частинно: Підгайці й Бережани¹⁾. Під церковним оглядом у тій частині Галичини були такі греко-католицькі деканати: теревовельський, тернопільський, збаразький, підволочиський, грималівський, гусятинський, янівський, скалатський, чортківський, скальський, ягольницький, королівський, червоногородський, більчецький, — цілі, а також частини зарваницького, бучацького, зборівського й залозецького²⁾.

Губернатором цієї провінції цар іменував сена-

¹⁾ Точніше гл. J. Leszczynski, Rzady rosyjskie w kraju tarnopolskim 1809-1815, "Monografie w zakresie dziejow nowozytnych", t. 3. Krakow i Warszawa 1903, str. 37-38.

²⁾ T. Mandybur, W stuletnia rocznice. Dokumenty z czasow panowania rządu rosyjskiego w kraju tarnopolskim, odnoszace sie do wojny Napoleonskiej w latach 1812 i następných. "Przewodnik naukowy i literacki", 1912, II, str. 169-171. — у листі Гарасевича з 1815 р.

тора Ігнатія Тейльса. Він вибрав на свою столицю Тернопіль, де пізніше будували для нього спеціальну резиденцію. Між іншими справами Тейльс призадумався й над назвою для нової провінції і предкладав у письмі до царя назви "Область Новоросійська", "Красно-Росська" або "Галицкая"³). Але ті пропозиції, видко, вважали невмісними, бо "височайшем повеленієм" новий набуток названо "Тернопільський Край"⁴). І з тією назвою він увійшов в історію.

Нам спеціально цікаво, як віднісся уряд до Гр.-кат. Церкви в забраній області. Канонічно належала вона до новоутвореної (1808 р.), чи радше відновленої, Галицької Митрополії з осідком у Львові. Справа ускладнювалася тим, що Митрополит жив в Австрії, а мав виконувати тут свої права в чужій державі. Тимчасом у межах Російської Держави була також Гр.-кат. Церква зі своїм Митрополитом і Єпископами. Але підчинення нової провінції Митрополитові, що жив у Росії, вимагало ще спеціальної згоди Апостольської Столиці, а цього — можна було знати згори — не так легко добитися, зокрема ж у недовгому часі. Послухаємо голосу історика й сучасника про ті справи.

Михайло Гарасевич у своїй Історії Гр.-кат. Церкви подав нам таку картину життя нашої Церкви в "Тернопільському Краю":

Коли внаслідок договору між Австрією й Росією 1809 року відійшло до Росії 17 подільсько-галицьких деканатів, то спершу російський уряд не вимагав зрвання зв'язків оцих деканатів із

³) Сборникъ историческихъ матеріаловъ извлеченныхъ изъ архива собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи. Изданъ подъ редакціею Н. Дубровина. Выпуск третій. СПб. 1898. Ч. 328.

⁴) Там же, царський указ ч. 342: "Край сей впредь до окончательнаго его устройства именовать **Тернопольскимъ**".

львівською Митрополією. Але, що сам австрійський уряд не бажав собі таких зв'язків, то 21 травня 1810 року в Тернополі постала Консисторія з теребовельським деканом о. Григорієм Ганкевичем на чолі. До Консисторії покликано людей ревних у справах Унії, правого характеру й бездоганного життя. Консисторія управляла в імені Митрополита Антона Ангеловича (1808-1814), а о. Г. Ганкевича іменовано каноніком.

Консисторіяльні отці, згідно з одержаною інструкцією, представилися губернаторові Ігнатієві Тейльсові й зробили на нього дуже добре враження. Але незабаром кам'янецький православний Єпископ Йоаникій післав свого вікарія, архимандрита, до Тернополя, до Тейльса, щоб він дозволив уряджувати в Тернопільському Краю православні місії для перетягнення греко-католиків на схизму. Та, як пише Гарасевич, губернатор гостро спротивився тому й відправив архимандрита до дому, додавши, що було би побажано бачити в православній Росії таку культуру, дисципліну й порядок, як у греко-католиків. Отже він не дозволить турбувати греко-католицьке духовенство й перешкоджувати йому в його обов'язках⁵).

Як бачимо з цього, все ніби й складалося дуже гарно. Повна толеранція для греко-католиків і навіть мов би опіка над ними збоку російського губернатора могли віщувати дуже гарні відносини на майбутнє. Та в цій дуже гарній зверху будові скоро показалися щілини.

Російські війська окупували Тернопільський Край (навіть більшу територію) ще перед шенбрунським миром. 4 лютого 1810 р. вплинуло до канцелярії надвornoї комісії для усталення гра-

⁵) Michael Harasiewicz, *Annales Ecclesiae ruthenae*, Львів 1862, стор. 936-937. За ним повторює це Й. Пелеш, *Geschichte der Union*, t. II, Wien 1880, str. 798.

ниць письмо від Митрополита Ангеловича в релігійній справі саме на території, занятій російським військом. Дехто з духовенства доносив Митрополитові, що вже тепер, себто ще перед офіційною передачею краю москалям, московська військова влада змушувала гр.-католицьких священиків відправляти богослуження разом із православними. Митрополит побоюється, щоб і пізніше не насилувано сумління і тому просить, щоб у трактат вставлено точку про Гр.-католицьку Церкву. Письмо мало свій вплив. Комісія поробила в цій справі заходи й дістала запевнення від російських представників, що буде повна толеранція. Та рівночасно російські комісарі відмовилися вставити спеціальну точку про це в договір, щоб воно не виглядало на порушення прав православної релігії (?!), як панівної⁶⁾.

Вже це одне — відмова письмової декларації — вказувало, що усні запевнення дається лише "для святого спокою". Тому годі було сподіватися толеранції, тим більше, що всі дуже добре знали гірку долю Унії під російським пануванням. До того духовенство мусіла непокоїти московська агітація серед населення, головню селян, бо вона в консеквенції вела до апостазії. Селянство було дуже неприхильне шляхті, як це показалося в 1809 році, коли кілька шляхтичів страшило в заворушенні життя⁷⁾, натомість до російської влади ставилося досить прихильно. Австрія дерла⁸⁾ податки і брала рекрута, а від Росії сподівалися чогось кращого. Симпатії до Росії.

⁶⁾ Лещинський, цит. тв. стор. 35-36.

⁷⁾ Др. В. Щурат, Відрух наполеонщини на галицькім Поділлі у зб. "На досвіткуну нової доби", Львів 1919, стор. 7-8.

⁸⁾ Податки за Австрії не були великі, та в царській Росії були ще лехші. До того селян трактувала царська Росія нераз протекційно. — Ред. "Н. З."

як пише історик, "об'являлися не лише серед людности української й уніятської, спеціально в тому напрямі приготованої, а об'являлися також досить сильно серед польських і католицьких елементів місцевої шляхти"⁹⁾.

На тому тлі розуміємо, чому Гарасевич підкреслює, що члени Консисто́рії були добрими католиками, — зрозуміємо й далше його оповідання про долю нашої Церкви в тому часі.

Консисто́рія, як ми бачили, управляла краєм із доручення Митрополита Ангеловича. Як пише Гарасевич — сучасник, тому його свідоцтво дуже важне, — було б таке тривало продовж цілого російського панування на галицькому Поділлі, як би не те, що латинський клир забажав підчинитися могилівському Єпископові Сестшенцевичеві. "Це дало нагоду російському урядові", пише дослівно Гарасевич, "підпорядкувати український клир Тернопільського Краю найближчому уніятському Єпископові луцькому Кохановичеві, що сталося 1811 року". Та це не сталося правно, бо Митрополит Ангелович не передав Кохановичеві управи тією частиною львівської Єпархії¹⁰⁾.

На жаль, не можемо певно сказати, чи на Кохановича не натискали в тій справі згори, себто від московських урядових чинників, хоч на те вказує кілька фактів. Із жовтня 1809 р. цар Олександр іменував Григорія Кохановича, луцького Єпископа від 1808 року¹¹⁾, Митрополитом уніятської Церкви в Росії. Коханович вислав із Кам'яндя до Тернопільського Краю архидиякона о. Антона Бучинського й він, розпорядком із 21 жовтня 1811 р., зніс Консисто́рію, установлену Митр. Ангеловичем, а на її місце установив

⁹⁾ Лещинський, цит. тв. стор. 69.

¹⁰⁾ Harasiewicz, Annales, str. 937, 925.

¹¹⁾ E. Likowski, Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku, Poznan 1880, str. 255.

"Тернопільський Уряд Духовний", у якому перше місце лишив о. Григорієві Ганкевичеві, іменованому тепер Кохановичем архикатедральним луцьким совітником із титулом духовного делегата Тернопільського Краю. Побіч нього засіли духовні асесори. Рівночасно затверджено деканів у їх дотеперішніх правах¹²⁾.

Але ця зміна була неканонічна й Апостольська Столиця на те своєї згоди не дала. Зате російський уряд старався позискати для себе духовенство, нпр. через знесення Йосифінських приписів, що обмежували приходи духовенства¹³⁾.

Таким способом управа Церквою виглядала ось як: Коханович поручив церковну управу Тернопільським Краєм своєму генеральному вікарієві, жидичинському ігуменові Корсакові. Він вибирав, як пише Гарасевич, багато невідповідних кандидатів на священників. Тому серед клиру впала не лише дисципліна, але й моральність. До того Корсак скоро помер. Тоді дієцезія попала в розстрій. Митрополит Коханович не мав часу займатися нею, бо цілий час сидів у Петербурзі¹⁴⁾.

На жаль не маємо документів, що характеризували б внутрішні відносини в тій частині нашої Церкви. Гарасевич пише, що за цілий час російського панування в Тернопільському Краю *ні одна душа не відступила до православ'я* — ні з духовенства, ні з вірних¹⁵⁾. Це дуже відрадне явище доповнює інша картина, яка доказує активність нашого духовенства супроти другого католицького обряду. Як пише польський історик, "здається багато до бажання лишало відношення до себе духовенства обох обрядів, латин-

¹²⁾ Лещинський, цит. гв., стор. 134.

¹³⁾ Там же, 136-137.

¹⁴⁾ Гарасевич, стор. 956. Пелеш, стор. 799.

¹⁵⁾ Там же.

ського і греко-уніятського. Збоку латинського клиру подавано до римо-католицької митрополічної Консисто́рії в Могилеві часті скарги, а їх наслідком був розпорядок із дня 16 червня (н. ст.) 1814 р., виданий силою наказу царя Олександра через греко-католицьку Консисто́рію Луцьку, зі закликом, "щоб ніхто з уніятського духовенства не посмів уділювати ніяких духовних послуг латинським парохіянам без окремого на це дозволу від латинських парохів". Старалися отже в цей спосіб запобігти згіршуючій практиці "ловлення душ", котрої то практики, згідно зі згаданими скаргами, мало в багатьох випадках допускатися духовенство греко-уніятське при хрещенні дітей латинників по селах, забираючи ті діти з засади просто до уніятського обряду¹⁶⁾.

Коли на основі цих скупеньких даних можна зробити загальні висновки, то вони будуть такі: Наша Греко-катол. Церква в Тернопільському Краю під владою москалів, не зважаючи на заходи для її розстрою збоку москалів, збереглася ціло й ненарушено. Вона не лиш оперлася православію, але й виступала як самостійний чинник супроти протегованого Росією римо-катол. костела — чи радше польського духовенства. Такий стан тривав до 1815 року, коли після віденського конгресу галицьке Поділля вернулося знову до Австрії.

¹⁶⁾ Лещинський, стор. 137.

9. "Возсоединеніє" уніятів у Росії 1839 року

"В ім'я Отця і Сина і Св. Духа. Ми, з Божої ласки Єпископи й собор Греко-уніятської Церкви в Росії на багатьох нарадах постановили таке:

"Наша Церква оставала від часу свого повстання в єдності зі Святою, Апостольською, Православно-Католицькою Церквою, заснованою Господом і Богом нашим Ісусом Христом на Сході, зі Сходу світ цілий просвітила й відтоді божественні правди Христової науки непорушно й незмінно переховала без додатків людської мудрости."

Так починається датований 12 лютого 1839 року т. зв. "Соборний акт", котрий закріплював на письмі відступлення від Католицької Церкви трьох Єпископів-ренегатів: Йосифа Сіماشка, Єпископа Виленського, Антона Зубка, його суфрагана й Василя Лужинського, Єпископа Полоцького (на столиці св. Йосафата Кунцевича). У Полоцьку списано на письмі заяву відступства і на другий день із Витебська, місцевости, де замордовано св. Йосафата, вислано до Петербурга акти "з'єдинення". Крім "соборного акту", підписаного, крім трьох вище згаданими апостатами й іншим вищим духовенством (членами консисторій, ректорами духовних семінарій і секретарями Сіماشка й Зубка — разом 22 людей), вислано з Витебська ще прохання, щоб цар прийняв "соборний акт", як також декларації духовенства, що зриває з Римом і "пристає до єдності" з православ'ям. Підписів було з литовської дієцезії 938, із білоруської 367. Та рівночасно зазначено у звіті, що не дали своїх підписів 116

священиків світських і 95 монахів. Покірня просьба до царя показує найкраще, мимо всіх заперечень і спроб довести "канонічність" св. Синоду, що в Росії фактичним головою Церкви був цар.

Та це сухі й за сухі дані. Врочисто й офіційно проголошено "єдність" (апостазію), яка прийшла буцімто добровільно, згідно з бажанням самого клиру й Єпископату. Та вже тих поверх двісті священиків, що відмовили підпису, доказують, що ніякої однодушності не було. І справді, коли розгорнути карти історії Унії в Росії за часів царя Миколая I (1825-1855), то бачимо історію мучеництва з одного боку, а підступів і насильства з другого. Погляньмо в недавнє минуле перед 1839 роком.

1806 року уніятський Полоцький Архієпископ Лісовський дістав монастир св. Софії в Полоцьку й помістив у ньому духовну семінарію для виховання кадрів уніятського духовенства. Також інші уніятські дієцезії добилися під кінець панування Олександра I (1801-1829) своїх семінарій; отже дієцезальні семінарії дістали, крім полоцької, ще дієцезії берестейська й митрополіча виленська. Луцька дієцезія мала дістати семінарію в Почаєві, але до її відкриття таки не дійшло. Крім того ще 1803 року уряд створив при виленському університеті т. зв. головну семінарію для латинської й уніятської молоді. Туди вступали кандидати до духовного стану, що покінчили дієцезальні семінарії й мали набути тут основнішого знання. Та цю семінарію, на жаль, винято з-під впливу єпископів а піддано колегії з трьох професорів університету (теологічного відділу). В ньому запанував т. зв. йосифінізм, розповсюджений тоді на Заході Європи (назва від цесаря Йосифа II), неприязний єдності Церкви і зокрема зверності Папи. Так же й було з архиєпископальною виленською семінарією.

В обох заведеннях наука відбувалася лише по формі в католицькому дусі. Професори були по своєму наставлені ліберали, або виразно клонилися до православ'я. І тоді нпр. на виленському університеті викладали про примат Папи так, що толкували Старих Отців Церкви по православному а не подавали католицьких доказів. Професор канонічного права, світська людина, дискредитував цілком науку про владу Папи. Очевидно, що така наука могла виховати хіба апостатів. І так фактично було: з тієї саме школи вийшли підписані на "соборному акті" люди: Сімашко, Лужинський, Зубко й ін. Ось як учили, за спогадами Зубка, "католицької" теології в тих школах:

"Професор канонічного права, італієць, людина світська, вчив, що Ісидор,¹⁾ папський підслесник (!), сфальшував документи, незнані в перших віках християнства, і на них, як на автентичних, оперлася середньовічна влада Папи... Професор Капеллі, пояснюючи нам декрети тридентського собору,²⁾ насміхався з мнимого натхнення Св. Духа, котрому Отці собору приписують свої ухвали, і говорив, що таке натхнення соборові давало радше папське золото (!!), ніж Св. Дух.

"Таким способом", пише цей вихованець головної виленської семінарії, пізніший Єпископ і апостат, "у нас дозрівала думка, що влада, яка знаходилася над цілою Церквою в руках одної людини (себто Папи), повинна підпадати контролі вселенських соборів і в наших поняттях захищується фундаментом папізму".

Так вливано отрую в душі вихованців, майбутніх священиків і навіть Єпископів. Не диво, що вони виходили на свої становища без твердих засад, схильні до апостазії, тим більше, що

1) Decretale Pseudo-Isidori.

2) Трид. Собор 1545-1563.

в такому випадку всміхалася їм кар'єра й ласка в урядових кругах — при їх протикатолицькому наставленню. Це виховання дало нарешті такого Сімашка. З походження українець із виївської губернії, відбув початкові науки в немирівській гімназії, пізніше вчився в головній семінарії. Вже замолоду відзначався українським патріотизмом і замилюванням до народньої поезії. Та під впливом лібералізуючого йосифінського духа у виленській семінарії втратив прив'язання до Унії. 1826 року цар звернув на нього увагу Блудова, головного діяча в заходах для знищення Унії. Блудов справді почав переговори з Сімашком, які закінчилися успіхом у користь православ'я: Сімашко опрацював проєкт знесення Унії та прилучення її до православ'я 1827 р. В цьому проєкті спершу звертає увагу на перехід уніятів до латинства, далі на справу обряду, врешті дає проєкт "кращої внутрішньої організації дієцезій".

У свому проєкті подає Сімашко наперед, у першій частині, погляд на засоби, яких уживав російський уряд для знищення Унії від часів Катерини II аж до вступлення на престіл Миколи I. Далше, в другій частині, подає пропозицію, що треба далі робити, щоб доконати діла Катерини II, себто знищення Унії. У цій другій частині, яка лягла в основу царських розпорядків проти Унії, звертає Сімашко увагу на те, що замість щоб уніяти переходили на православ'я, буває навпаки, що православні переходять на Унію. Сімашко вичисляє причини того явища, нпр. залежність руського (білоруського) народу й духовенства від латинників, небезпечний вплив уніятських священників, яких парохії забрали православні, обряд, *не подібний до православного через зміни, пороблені рішенням Замойського Синоду 1720 р. й ін.* Щоб запобігти цій утечі від православ'я, Сімашко радить переорганізувати т. зв. грецько-уніятську колегію (начальний орган

над Гр.-кат. Церквою) в той спосіб, щоб вилучити з неї латинян, змінити організацію дієцезій, звернути увагу на Ординаріїв, що бувають "запродані римлянам", піддати Василян Єпископам, знести уряд протоігумена, щоб ослабити їх зв'язок, а тим самим силу і т. п.

Отже в цьому проекті плянувалося відділення уніятів від латинян, щоб знищити зв'язок між ними й наблизити уніятів до православних, далі ослабити Василян, які були опорою Унії й видавали з-поміж себе твердих у вірі Єпископів, — словом, "відлатинізувати" Унію й "рівняти" її з православ'ям.

Проект Сіماشка був прийнятий та продовж останніх двадцяти років, 1827-1839, був пильно прикладаний у життя. Посипалися одні за одними удари. Використовуючи польське повстання 1830-1831 рр., в якому мади були замішані Василяни, уряд почав їх систематично переслідувати. Отже знесено уряд протоігумена (1832), знесено право патронату католицьких панів (1833), заборонено новіціят, *накинено православний служебник*, де не було згадок про Папу (1831) і т. п., і т. п.

Іменований Єпископом-суфраганом у 1829 р. Сіماشко почав свою діяльність уже як вищий єрарх. Його діяльність і її наслідки показує добре стан Унії в 1828 р. в порівнянні зі станом із 1833 р. В тому році, коли вийшов указ, стан Унії був такий. На чолі стояв Митрополит Йосафат Булгак. Дієцезій було в Литві, Білорусі й на західньо-українських землях чотири: виленська (литовська), якою управляв сам Митрополит, берестейська, під управою Суфрагана, Єпископа Луцького Льва Яворського, далі полоцька під управою Єп. Мартушевича й луцька, під управою Єп. Сиротинського. Крім того був ще другий суфраган Митрополита, Адріян Головня, Єпископ Оршанський. Згаданий уже квітневий

указ із 1828 р. за порадою Сімашка зніс дієцезії луцьку й берестейську, а залишав лише виленську й полоцьку. Внаслідок того Блудов завіснів в урядуванні Єп. Сиротинського й переніс його до уніятської колегії, зреформованої згідно з проектом Сімашка, а Єп. Мартушевичеві додано за суффрагана Сімашка. Яворського і Головню Блудов також усунув від влади й умістив їх у монастирях. Треба сказати, що всі Єпископи, крім пасивної вдачі Митрополита, "були в дусі й за садах латинниками (добрими католиками) й не дбали про чистоту обряду", або, як з'їдливо висловився був Сімашко про Мартушевича: "були запродані римлянам".

На місце цих правовірних Єпископів засіли ренегати вроді Сімашка, Зубка, Маркевича, Пільховського, Лужинського, Жарського й ін. До 1833 р. Блудов довів до того, що на єпископських і консисторських становищах не сидів уже ніхто з опозиціонерів проти нищення Унії. Головня й Сиротинський померли в 1831 році, а Мартушевич і Яворський у 1833 р. Остався вже тільки старий Митрополит Йосафат Булгак, що не протривівся "чищенню обряду". На місце померлих Єпископів висунено зараз урядові креатури: на виленську столицю Сімашка, на суффраганів при Митрополитові й Сімашкові Антона Зубка, Василя Лужинського й Йосафата Жарського, а Митрополита Булгака перенесено до Полоцька.

Уже в 1830 році Сімашко з необмеженими повноваженнями поїхав на візитацію до полоцької семінарії, в якій мала бути, згідно з квітневим указом 1828 року, переведена реформа науки. Приїхавши до Полоцька, Сімашко перевів реформу в напрямі повного зрівняння науки з православними школами. Усунувши католицькі підручники, наклав православні.

Подібно зроблено і в інших семінаріях, де тру-

дилися вірні Сіماشкові помічники. Здібніших клириків висилано до Москви й Петербурга, "щоб краще познайомилися з російським духом у вищих православних духовних заведеннях..." Натомість заборонено висилати уніятських клириків до Риму.

Оці реформи Сіماشко поправив іще в 1834 році. Після цієї візитації впав остаточно католицький дух у цих "католицьких" семінаріях. Сіماشко завів скрізь московську мову на місце польської, заборонив клирикам бувати на читаних літургіях "яко незгідних із східнім обрядом" та дозволив їм бувати лише на співаній літургії. Словом, як пише з'їдливо московський історик, "завдав останній удар латинству і єзуїтизмові в уніятських семінаріях".

Врешті накинено уніятам православний службник, видрукований у Москві 1831 р. Але цього було вже забагато. Проти насильства над сумлінням посипалися протести збоку парохіян — селян, духовенства і шляхти. Нарід протестував як міг проти насильного ввведення православного обряду. Нпр. у Пашицках, Овруцького повіту, після відслуження літургії по православному, селяни замкнули церкву й заявили парохові, що його більше до неї не пустять. У містечку Річиці, пінського повіту, парохіяни самі винесли з церкви іконостас, який впроваджено туди на приказ уряду. В селі Ходаки, овруцького повіту на Волині, прийшло з нагоди зміни вітваря до бійки й потурбування священників-апостатів Бушкевича і Красовського. Подібно було і в інших місцевостях, так що нераз мусіла виступати в обороні "чистоти обряду" московська влада.

За цими народними протестами пішов протест духовенства новгородського повіту проти накидання православного службника. Пятдесятчотири священники тої округи, зібрані 2 квітня

1834 р., написали до Сіماشка протест проти нового служебника; у протесті наводять історичні аргументи з постанов і практики уніятської Церкви. Сіماشко діставши це письмо, застосував репресії: декотрих погрозами змусив відкликати підписи, а деяких непокірних цар засудив на рік покути в монастирях. Підчас цієї цілорічної покути один із засуджених, любешівський парох, о. Плавський, написав працю про помилки православних і вислав Сіماشкові. За те цар засудив його на вивезення до В'ятки, на границю Сибіру, щоб там до смерти сповняв ролю паламаря при православної церкви: жінку його й дітей забрано від нього й вивезено у глибину Росії, а до того дітей виховано по-православному. Подібна доля стрінула інших протестуючих у білоруській (полоцькій) дієцезії (деканати: дзясненський, лепельський і гродненський), якою управляв рівний у "правовірності" Сіماشкові Василь Лужинський.

Дехто терпів із героїзмом мучеників. Нпр. каменецького пароха, о. Мицевича (на Литві), що відказався прийняти православний служебник, на приказ Антона Зубка вкинуто до пивниці жировицької церкви, де продержано його шість місяців на хлібі й воді. Коли й після того відказався він прийняти служебник, вивезено його до малого містечка гродненської губернії, Лискова, де терпів нужду. До неї долучилися й моральні тортури, бо довідався, що його парохію обняв православний батюшка, жінка його з журби померла, а дітей виховано в православ'ї. По шістьох роках забрано його і звідти та відвезено до Загорова на Волині, до бувшого монастиря оо. Василіян, де над ним у нелюдський спосіб змушався священник-рenegат, п'яниця Дзюбинський. Вивезений і звідти, закінчив своє мученицьке життя в Дермані. Подібні тортури переходили й інші "непокірні" священники-мученики.

Бачивши те все, шляхта витебської губернії подала до царя просьбу, щоби поклав кінець страшним репресіям, які падають на латинників і уніятів збоку уряду. У тій просьбі шляхта малює засоби, яких уживано до "возсоединенія" уніятів.

"Від якогось часу", пишеться в просьбі, "а зокрема в біжучому 1834 році, вживано різних способів, щоби греко-уніятів притягнути до пануючої релігії. Старання ті були б у тій провінції без наслідків, як би дозволено руководитися голосом сумління та внутрішніх переконань. Але засоби, вжиті в тій цілі, наповняють душі жахом. Бо звичайно скликають невеличку частину парохіян, без відома інших, і наклонюють їх прийняти пануючу релігію, але не шляхом свобідного переконання, а засобами, проти яких не можуть боротися. І хоч такий мнимий акт приступлення є ділом лише дуже малої кількості, то всім іншим парохіянам заповідають, що повинні ісповідувати пануючу релігію". Робилося так не раз. Тому вони просять царя покласти край цьому.

Але цар був глухий на оті справедливі просьби. Не взяли до уваги також протестів парохій, нпр. любовицької й ушацької, які в 1835 р., протестуючи, просили, щоби їм дозволено держатися віри батьків. "Монарху, борони тих, що терплять за віру!" — кликала надаремне любовицька парохія. "Ми сказали собі", писали парохіяни Ушатич, "що останемо без священників, будемо відправляти наші молитви дома, помремо без священників, сповідаючись одні одним, але вашої віри не приймемо. Радше нехай стріне нас доля блаженного Йосафата, цього саме й бажаємо. Але наших просьб комісія (що була приїхала до парохії) не вислухала. І ми остали як блудні вівці, не маючи куди притулитися".

Але цар просьб не слухав: він же постановив цілком вигубити Унію. Смерть Митрополита

Булгака (лютець 1838 р.) усунула останню перешкоду. Сіماشко став на чолі уніяцької колегії. І хоч титулу Митрополита не дістав, то йому й не треба було. Адже ж у його голові вже був готовий "соборний акт", що появився рік пізніше. Отже перетягали на православ'я священників, "непокірних" переслідували, доки не зломали насильством їх упору. Коли вже стало видно, що Унія засуджена на загибелю, тоді вірні католицькі священники занесли до царя просьбу, щоб їм вільно було прийняти латинський обряд. Але й на це їм не відповіли безпосередньо, тільки дали відчутти тяжку руку уряду на головах.

Так мученицьки скінчили своє існування литовська й білоруська дієцезії. Розглядаючи їх історію, мимоволі повторяється за одним істориком слова св. Письма, які так дуже відповідають моментові нищення Унії:

"А коли отворив п'яту печатку, бачив я під вівтарем душі вбитих задля слова Божого і задля свідчення, котре мали. І кликали великим голосом, кажучи: Доки, Господи святий і правдивий, не судиш і не береш мсти за нашу кров, над тими, що живуть на землі? І дано кожному з них білу одежу і сказано їм, щоб відпочили ще короткий час, доки не доповнять числа і їх співслуги і їх брати, що мають бути вбиті, як і вони". (Апокал. 6, 9-11).

Кров холмських мучеників доповнила їх числа небаром. А пімста страшна пімста прийшла на Росію в наші дні...

(Нова Зоря, Львів 1933, ч. 82 (680) і 84 (682).

10. Нищення Унії на Холмщині (до 1875 р.)

"З'єднання" литовських і білоруських спархій, себто знищення в них Унії й апостазія негідних Єпископів, наповнили радістю Сімашка і його побічників. Він, незабаром після ласкавого прийняття їх царем на лоно православ'я, оголошусь це публично в церквах. При кінці 1839 р. вибито медалю, на котрої одному боці був образ Христа Спасителя з надписом: "Таковъ подобаше намъ архіерей". Це мало значити, що не Папа, лише сам Ісус Христос — Голова Церкви. З другого боку медалі був надпис, який можна назвати хіба цинічним, — хоч і як прикро казати це в таких справах як релігія: "Отторженные насиліемъ, воссоединенные любовію". Як ця "любов" виглядала, скільки вона всипала букв чи нагажок, скільки пожерла мученичої крові — частинно вже знаємо, а більше побачимо в дальшому оповіданні.

Покищо спинимося лише на словах виритих на пам'ятковій медалі з 1839 р. Медалю видано було сприводу Унії і в 1595 році — і тут маємо ніби аналогічне явище. Але як Унія 1595 р., затверджена на Берестейському Соборі 1596 р., була рятунком для впавшої православної Церкви, що сама зі себе не могла підвестися, — то тут було цілком інакше. Тоді ініціатива вийшла від українських панів, як Острозький, і Українського Єпископату, зажуреного долею Церкви і спасінням душ її вірних, а "світське рам'я" підпирало її дуже слабо і то вже після того. Тут діялося навпаки: ініціатива вийшла від уряду в

політичних цілях, переводилося її деправуючи систематично душі богословців у "реформованих", йосифинським духом просяклих семінаріях, які в висліді видавали Сімашків, Лужинських, Зубків і їм подібних. "Навертається" населення карними експедиціями, нагайками, тюрмою й Сибіром, — словом: "любовію", як написано на медалі з 1839 року. Нарешті дійсний голова Російської Церкви, цар, приймає "з'єдинених" відступників...

Подібними методами "навертано" і "з'єдинено" й останню єпархію — Холмську, котра аж до 1875 року держалася католицької віри. Актом нової апостазії закінчилося того року існування Унії в Росії, хоч вона цілком не щезла, бо після видання "толеранційного указу" 1905 року ще 200 тисяч "з'єдинених" уніятів вернулося до католицизму, але вже в латинському обряді. Видно, що традиція католицизму, мимо мук і насильства, перетривала час одного покоління.

А терпіла Холмщина дуже тяжко за своє прив'язання до Унії. Холмщина, що була включена до Польського Королівства, підчас апостазії литовського, білоруського і західньо-українських єпископів, мала свого Єпископа, Феліціана Шумборського (1830-1851). А й пізніше мала вона ще трьох його наслідників: Івана Терашкевича (1851-1863), Івана Калинського (1863-1866) й останнього (галичанина) Михайла Куземського (1868-1871). Під управою Єп. Шумборського і двох його наслідників ще сяк-так проживали холмські уніяти у вірі батьків і лише доходили їх вістки про катування й муки "любов'ю з'єдинених" уніятів. Як це відбувалося — вистачило б навести лише слова Єпископа-апостата Лужинського, що в приступі просвітління гуляв і говорив: "Мені там на тому світі ніщо не належить ся, лише мука, тож треба тут нагулятися"...

Щоб дати живий приклад "приєднання лю-

бов'ю", приглянемося, як нпр. "навертали" парохію *Дудаковиці*. Дудаковицька парохія вибухнула собі недавно церкву й до неї щиро горнула, чуючи про переслідування по сусідніх парохіях. Нараз у цвітну неділю 1841 року місцевий (уніятський) священник заявив, що на приказ уряду не дасть парохіянам св. Причастя. Обурені люди кинулися забирати свої жертви. Тоді вбігло до церкви п'ятдесят поліціантів і вигнали з неї людей. Люди вдарили у дзвони на тривогу й після завзятої боротьби примусили поліціантів забратися. Та на другий день прийшов на "місію" баталіон російського війська і, вилаявши погано селян, обляг церкву. Після такої "проповіді", почалось у великий четвер "навертання" на православну віру. Найстаршим селянам давали по *триста буків*, питаючи по кожній сотці, чи приймають православ'я. Але мимо того, що трьох сконало під буками, відповідь звучала: "Ні". Мученики поручили поховати себе без православного священника.

Прикладів того роду "навертання любов'ю" на православіє можна збільшати і збільшати. І під час коли ліберальні західньо-європейські органи преси мовчанкою покривали ті акти насильства, або мали ще безличність писати про "добровільне з'єдинення русинів", — обіззався голос *Папи Григорія XVI*. Він уже в листопаді 1839 року висловив свій біль сприводу переслідувань, а в літі 1840 р. вислав і до московського царя лист у тій справі. Розуміється надармо.

Дня 10 березня 1840 р. Галицький Митрополит Михайло Левицький видав пастирського листа до духовенства й вірних. У цьому листі вияснив повстання й суть Унії, щоб так унешкідливити аргументи ніби історичні, якими послуговувалися державні російські чинники для оправдання нищення Унії. На темному горизонті тодішньої історії Унії в Росії цей лист ясніє ніби

світло, що розсвічувало темряву і гріло серед морозу, яким віє із півночі. Але не треба хіба додавати, що цей лист мав тільки чисто моральне значення. Ані лист Папи, ані тим менше лист Галицького Митрополита не поліпшили долі уніятів у Росії, бо Росія завзялася знищити й останнє забороло Унії — Холмщину. І тут починала вона здалека, спершу пробуючи, чи не вдасться склонити наших Єпископів до апостазії. Коли ж це не вдалося, почалися правдиві оргії, які нагадують переслідування перших християн. І все це діялося у "просвіченому" ХІХ столітті, в "європеїзованій" Росії!...

Саме в тому часі, коли московський уряд нищив Унію в литовській, білоруській і західньоукраїнських дієцезіях, холмською дієцезією управляв Єпископ Феліціян Шумборський (1830-1851). Холмщина належала до т. зв. Польського Королівства. З того приводу надзір над її релігійним життям мав окремий відділ при Варшавській Комісії Релігійних Віроісповідань. Цей відділ був призначений лише для справ Унії. На його чолі стояв Муханов, а його правою рукою був асесор віділу о. Іван Потій. Він походив із того самого роду, що славний Митрополит Іпатій Потій, один із творців Берестейської Унії. Та славному прізвищу свого великого одноіменника приніс він лише ганьбу. Ще 1852 р. видав він книжку п. н. "O Jesucie Chrystusie Odkupicielu tudziez o pierwotnych chrzescianach i ich domach modlitwy", яку 1857 р. поставлено на індекс заборонених книжок. Ця людина і в пізнішій історії Унії відігравала нікчемну ролю. Муханов радив Єп. Шумборському "очистити обряд" і прийати православний служебник із 1831 р. Та Єпископ не піддався. Підпору находив у прелата-декана катедральної капітули, о. Павла Шиманського. О. Шиманський народився в Орхівку, володавського повіту. У Відні одержав докторат тео-

логії й там його висвятив наш Митрополит Антін Ангелович на священника 1807 року. Від 1810 до 1841 рр. був професором теології в холмській дієцезальній семінарії, пізніше у варшавському університеті й Духовній Академії. У 1825 р. іменовано його прелатом і деканом холмської капітули. Був глибоким знавцем історії Унії, зокрема історії св. Йосафата (помер 1852 р.). Коли зачалися заходи проти Унії, о. Шиманський подав Єпископові основний меморіал від цілої катедральної капітули про східні обряди. У цьому меморіалі вказує на konieczність реформ, переведених Замоїським Синодом (1720). Підкреслює, що не можна вище ставити обряду, себто форми, яка не має вічної вартости, над саму віру, себто суть релігії. Меморіал цей, у якому автор обгрунтував свої тези історично, був поданий у 1836 р. і Єпископ не пристав на бажані урядом зміни. Він хоч і йшов на дрібні поступки, бажані урядом, та віри не зрадив. Очевидно в тій цілі, щоб відвести його від католицької віри, уряд вів з ним до Петербурга, де мала відбутися диспута між теологами католицькими і православними (1840). Була надія в петербурзьких колах, що Єпископ Шумборський подасться і зробить те саме, що зробив Сіماشко.

Зроблено це в той спосіб, що як цар переїздив через Варшаву, завізвав Єп. Шумборського до себе на особисте представлення. Тут висловив йому бажання, щоб Єпископ поїхав до Петербурга і приглянувся "величавим і незіпсованим східнім обрядам". Не було ради; треба було їхати, бо цар казав навіть виплатити гроші на подорож. Єпископ дістав із Риму листа, щоби кріпився. Взяв із собою о. Шиманського й о. Івана Терашкевича, ректора холмської семінарії, і в половині липня 1840 р. вирушив до Петербурга. Там не допущено його до царя, зате різні достой-

ники намовляли його перейти з цілою дієцезією на православ'я.

У домі православного Митрополита Філарета устроєно диспуту на теологічні теми, яку провадив о. Шиманський із ректором православної Академії. Та Шиманський довів свого противника до того, що він не міг відповідати й заслонювався фразою: "Я того не читав", за що Митрополит Філарет звернувся до нього зі словами: "Пашол вон!" Єпископ теж добре тримався: на наставання оберпрокурора св. Синоду, гр. Протасова, заявив просто: "Найдете в мені Йосафата, а не Йосифа" (себто Сімашка). Щойно 1841 року повернулися вони додому.

Але наслідок поїздки був такий, що в 1841 р. Шумборський видав пастирського листа, яким заводив деякі обрядові зміни на подобу православ'я. Зате о. Шиманський дістав димісію з катедри теології. Уряд не обмежився лише до особи Шиманського. На чолі василіянської Провінції стояв о. Михайло Домбровський, якого Шумборський іменував, хоч і знав, що це не згідне з волею уряду. Та тепер під натиском уряду уступив і передав протоігуменат о. Білевичеві, званому з неморальности (це була урядова креатура), а о. Домбровського усунув (1841). О. Домбровський, боячися переслідувань, покинув Росію і, побувши якийсь час у Познанщині, перенісся до Риму, де мешкав при монастирі ОО. Василіян аж до смерти (1875 р.). Був постулятором при канонізації св. Йосафата. За оті поступки Єп. Шумборський дістав нагану з Риму. Вона примусила його схаменутися. В пастирському листі з 13 березня 1844 р. він *відкликав* свої розпорядки в обрядовій справі, у словах повних покори признаючися до вини у згіршенні, яке викликав його пастирський лист, та закликав повернутися до традиційного уніятського обряду. Цей лист підніс вірних на дусі.

Зате урядові кола під проводом начальника уніятського виділу Попова хотіли конечно спровадити Шумборського до Варшави й ув'язнити, — але він удав хворого й до Варшави не поїхав. Зате поїхав на місію до тих трьох парохій, що відпали від Унії й до того замордували священика о. Боярського. Та це нічого не помогло, бо російський уряд записав їх уже як "навернених" і ні за що не хотів дозволити на поворот до Унії. Тоді Шумборський звернув свою увагу на скріплення віри в оставших парохіях, а губернатора Альбертова, що докучав йому своїми нахабними радами в справах дієцезії, випросив зі свого дому. Помер 19 січня 1851 р.

Наступником Шумборського був від 1844 р. суфраган і ректор семінарії о. Іван Терашкевич (1851-1863). Сам по собі був це чоловік добродушний, але як такий не надавався до ведення дієцезії в такий грізний для Унії час. Доконували всякого лиха за його адміністрації два злі дорадники, як говорили тоді, підкуплені урядом. Один із них це згадуваний вище Іван Потій, другий — Войціцький, через подружні зв'язки споріднений із Терашкевичем. Войціцького, первісно латинника, вигнано з люблинської семінарії. Тоді він прийняв уніятський обряд, одержав свячення і став секретарем і першим дорадником Єпископа Терашкевича. Потія Єпископ не любив, але боявся його.

Як Потій станув на чолі холмської духовної семінарії, підсунений туди урядом, почав похід на душі вихованців. Російський уряд домагався висилки теологів до Москви. Слабкий Єпископ згодився на це під натиском, але рахунки уряду завели самі питомці, що не відступили від віри. Та найтяжчого удару завдав семінарії Потій, подавши 1856 р. урядові "проект реорганізації духовної семінарії в Холмі". Згідно з цим проектом, прийнятим урядом і затвердженим Єпископом,

виклади мали відбуватися не в латинській мові, як досі, а по-московськи. Влада Єпископа над семінарією зводилася майже до нуля. Ректора іменував намісник, віцеректора головний директор уніятських справ. Про прийняття або усунення питомих рішень в найвищій інстанції комісія внутрішніх і духовних справ уряду. Науку мали вести лише на підставі підручників, апробованих урядом.

Така реорганізація значила, що відчинено двері вовкам в овечих шкірах, бо професорами могли бути світські люди, а московської мови й історії міг учить навіть православний! Не перешкодила цій справі ні смерть Потія (1853), ні нагана з Риму Єпископові, ні його протест. Єпископ лише так нап'ятував діяльність Потія, що як прийшла вістка про його смерть, то заборонив дзвонити йому в катедрі... Після смерті Потія Муханов накинув на ректора якогось Раковського, православного з Закарпаття (1860). Єпископ його не прийняв і відправив (по-латині) словами: "Ти не прошений, ані не покликаний сюди св. Апостольською Столицею, пощо приходиш сюди? Ти не священник нашого обряду, але злодій, вовк і хижак, бо не входиш дверми, але кудою інде!" На таку тверду поставу Єпископа Раковський мусів вернутися додому, а ректором став правовірний священник Іван Шакальський. Муханов пробував між селянством ширити апостазію, та висліди тієї агітації були малі: хоч і бували окремі апостазії, але й вони, завдяки добрій праці гр.-кат. духовенства, звичайно кінчилися поворотом до віри.

Єпископа Терашкевича, що досі був лише адміністратором дієцезії, в січні 1863 р. св. Столиця преконізовала на дієцезального холмського Єпископа. Та вже 1 березня того року він помер. Його наступником став номінат *Іван Калинський* (1863|1866), призначений ще за життя Те-

рашкевича на його наступника. Це ясна постать, гідна свого високого становища. На час його керування дієцезією припадають гострі репресії збоку уряду. Це було саме після польського повстання 1863 р., коли російський уряд нищив усе польське, вчисляючи сюди й Унію на Холмщині. У 1864 р. став на чолі комісії для справ Унії князь Черкаський, хоч татарин із походження, проте ворог усього немосковського. Він усякими способами старається "навертати" людей на православ'я, нпр. обіцяючи по сто рублів першому священникові в кожному повіті, який виголосить проповідь, імпортовану з Галичини по українськи.¹⁾ Він вніс (1864) знесення патронатів, щоб у цей спосіб унезалежити обсаду парохій від дідичів-католиків. Він довго противився консекрації Калинського на Єпископа, волюючи посилати кандидатів на свячення до Львова або на Мадярщину, пробував стягати на Холмщину тих галичан, що були знані з прихильности до апостазії, але Калинський їх не приймав. Нарешті заходами Черкаського цар Олександр II видав 1866 р. указ про пенсії для духовенства й обмеження влади Єпископа в тому напрямі, щоб він не міг переносити парохій і позбавляти їх бенефіцій, а вибір деканів віддано в руки парохів (фактично іменувала їх комісія). Старався Черкаський оправославити й семінарію, але це йому не вдалося. Знаного вже

¹⁾ Це прийняття царським урядом української форми для нищення віри і моральної сили українського народу дуже пригадує прийняття української мови червоною Москвою для побороення нашої нації. Якби наша церковна історія була передтим відповідно оброблена і сполуляризована, то т. зв. "українізація", якою агітували московські большевики, була б ані на мить не обманула нашої молоді. Це було б урятувало життя великій кількості нашої молоді. — Ред. "Н. Зорі".

нам Войціцького, що самотній був денунціантом і шпіоном, товариші бойкотували. Тоді Войціцький сказав їм, що всіх їх погубить, — зокрема ж був лютий на Єпископа Калинського, який знав Войціцького справжню вартість і позбавив його всіх урядів, які той займав був із ласки Терашкевича. Своїми інтригами Войціцький довів до арештування й вивезення Єп. Калинського (1866), який у місяць після вивезення помер.

Після його смерті обняв, із волі уряду, неправдо адміністрацію дієцезією Войціцький і адміністрував два роки (1866-1868). Надобавок він ще й поганив пам'ять покійного Єпископа. Тоді Папа (Пій IX) нап'ятував його як людину підозрілої віри, під церковними карами, що неправдо переняв із рук світської влади управу дієцезії (енцикліка з 17 жовтня 1867 р.). Мимо того він управляв далі дієцезією і звернув спеціальну увагу на семінарію. Того самого року, як лиш обняв управу, Войціцький покликав на опорожене місце ректора семінарії священника-москвофіла Іполита Криницького з Галичини, котрий уже давніше покинув перемиську дієцезію (без дозволу Єпископа) і тепер завів виклади по московськи. З того часу починається вплив апостатів із Галичини, таких як Дячан, Лаврівський, Ливчак і інші "цінні набутки", як назвав Дячана Черкаський. Пізніше прийшли звербовані Войціцьким галичани: Маркил Попель, Цирик, Семик, Стецула, Сітницький, і ін. Вони, самі католики, "оправославлювали" Холмщину...

Димісія кн. Черкаського в 1867 р. не змінила режиму. Услужні галичани-москвофіли, як от Попель, ідуть російському урядові дуже на руку; Попель, давніший катехит у Тернополі, видав тепер підручник літургії в душі уряду. Войціцький назвав його "Месією, віддавна очікуваним у Холмщині". Вони, ті галицькі москвофіли, помагали Войціцькому спершу в "чищенні обря-

ду". Пізніше Попель подав проєкт заведення православ'я на Холмщині. Але проти чищення обряду протестувала людність.

Коли Войціцький своїм обіжником (1867 р.) змушував до заводження обрядових реформ, підляське духовенство подало адресу до царя на руки намісника гр. Берга. Підписані домагалися усунення Войціцького і призначення іншого адміністратора згідно з церковним правом. Та цар велів їм відповісти, що збірне подавання просьб — неправне. Тоді губернатор Громека, огірчений невдачами православної пропаганди і злий на безуспішність своїх заходів, арештував 17 гр. кат. священиків, головно деканів, посадив їх у чорній, брудній і нездоровій тюрмі в Седльці й держав їх там, мучених голодом, чотири місяці. Але їх сталости не захитав і випустив їх із тюрми. Кілька з них внаслідок винищення незабаром померли. На 6. в'язнях пізніше мстився ще й Войціцький, насилаючи на них жандармів і стягаючи їх до духовної тюрми в Холмі. У тій тюрмі о. Велинович помер, о. Харламповича вивезено в глибину Росії. Та уряд побачив, що Унію трудно знищити й дав Войціцькому димісію (у вересні 1868 р.) з ласкавим хлібом (3000 руб. річно). Треба було ще раз настановити Єпископа.

Уряд не шукав його вже між місцевим духовенством, а запропонував цю гідність Михайлові Куземському, святоюрському канонікові у Львові, офіціалові Галицького Митрополита. В Галичині Куземський був знаний, побіч своїх католицьких переконань, із ворожости до польщини й латинства. Він радо згодився на пропозицію й після консекрації у Львові обняв управу холмської дієцезії (1867-1871). "Цілий мій вік я борюся з латинізмом і польщенням", сказав він, коли прашався зі своїми львівськими приятелями. Цю боротьбу він думав продовжувати і на Холмщині. Поява Єпископа збудила тут нові надії.

З ентузіазмом повітали в'їздаючого до Холму (вересень, 1868 р.) Єпископа. Скрізь по дорозі, куди переїздив, наш нарід плакав і просив благословення. Зібралось було коло десять тисяч людей. Єпископ Куземський говорив до своїх вірних лише по українськи. Зараз після свого приїзду видав він пастирського листа (6 вересня), в якому заповідає свою працю в єдності з Католицькою Церквою, у якій, як він сподівався, уряд не буде перешкоджувати.

І справді, вже з початку своєї управи Єп. Куземський привернув уніятській обряд, як процесії, дзвінки при богослуженні, врочисте святкування свята Пресв. Євхаристії й Непорочного Зачаття Пр. Богородиці, занедбані за Войціцького, zorganizував капітулу, усунув православні підручники зі семінарій і почав візитацію дієцезії. Та скоро дістав від російського намісника з Варшави письмо, що дієцезії не виконують обіжників Войціцького у справі "руської мови" й "чистоти обряду". Єпископ зараз таки наказав виконувати ці розпорядки. Тим зразив собі місце духовенство й людність. До того апостатигаличани денунціювали Єпископа. Внаслідок того всього він подав, на бажання міністра освіти, гр. Толстого, звіт про обрядові справи, в якому дуже гостро атакував латинство й польонізацію, яка, на його гадку, йшла разом із "латинщенням обряду". Для нього "чищення обряду" було ціллю, — а для російського уряду засобом. Ріжниця в унятті справи виринула врешті, коли виявилось, що дрібні уступки не задовольняють влади. Єпископ предложив Толстому меморіал, як далеко можна піти в обрядових справах, і поставив домагання: або більше не будуть вимагати, або дозволять йому уступити. Та на це навіть йому безпосередньо не відповіли, лише передали заряд дієцезією Попелеві (1871), а Куземський без протесту покинув свою дієцезію й доживав віку в Галичині († 1879).

"Як метеор показався на холмським горизонті". пише про Куземського історик Унії, "заяснів, розтріснувся й погас, залишаючи за собою велику пільму. О, справді груба, пекельна темрява занувала бідну холмську дієцезію після його уступлення. А з тієї темряви долітають до нас іздалека стогони жертв, катованих і добиваних на команду галицьких апостатів"... Це були часи адміністрації Маркила *Попеля* (1871-1875). дублета до ганебної пам'яті апостата Сімашка.

Попель видав зараз на початку "патріотичний" обіжник на п'ять аркушів друку, де говорить багато про "чистоту обряду", про народність, про ворогів нашого обряду й народу, але ніде ні словом не згадує про Апостольську Столицю, ані про вірність Унії. Він спроваджує собі нові кадри галичан, які крім одного, о. Омеляна П'ясецького, були послухним його знаряддям. Щоб не висвячувати питомців у католицьких Єпископів, але покищо й не безпосередньо в православних, Попель спроваджує із Києва Йосифа Сокольського, колись уніятського болгарського Єпископа, що апостазував. Той висвятив у короткому часі сотню священників; кожний із них, ідучи на парохію, одержував від Попеля літургичні православні книжки з наказом — служити богослуження лише з них.

Маючи таку фалянгу для допомоги, міг Попель уже отверто почати свою злочинну акцію. І справді почав її — від "чищення обряду", як звичайно. Позаводив у катедральній церкві православні книги, усунувши уніятські. Усунув образ св. Йосафата, бічні вівтарі, читані Служби Божі, деякі одяги і т. п. Надобавок заборонив згадувати в богослуженнях *Папу* й викинув зі символу віри слова "і Сина". Словом — "відчистив обряд" так основно, що треба було вже лише зробити одно потягнення: явно зірвати з Католицькою Церквою. Та не так легко було

це виконати. На *стокількадесят* місцевих священиків *лише вісімнадцять* зрадило Унію; навіть галицькі апостати не діяли досить скоро. Попель, уживаючи до помочі російського губернатора Громеку й жандармів, після безуспішности всіх застосованих репресій, видалював "непокірних" до Галичини. А тут вони не дістали ніякої підпори; холодно прийняв їх офіціал Галицького Митрополита о. Малиновський, що не дозволив їм навіть Служби Божої відслужити, доки не вичилися місцевого (галицького) обряду. Попель числив на те, що вони з часом заломляться, — але перечеислився. Підпорою й потіхою для священиків було те, що вірні ставили опір "очищуванню унії", хоч за те російський уряд накидав на села контрибуції й насилав карні експедиції.

Це трохи охолодило запал урядових кругів, але Попель не спинився. У 1873 р. він представляє новий проєкт, який цар затвердив. Тоді Попель видав обіжник, у якому велів заводити "чистий" обряд, покликуючись облудно на папські заборони змін у східньому обряді. Тепер щойно почалися на ширшу скалю переслідування. Бо священики не тільки не вводили змін, але ще й самі укріплювали людність у вірності унії. Після погроз прийшло переслідування. Непослушних обіжникові масово замикали до тюрми.

Остаточний термін заведення "чистого обряду" назначено на 1 (13) січня 1874 р. Дехто зі священиків, іменно висвячені Сокольським і галичани-відступники, послухали наказів Попеля. Але тоді сама людність спротивилася. Наслідки були такі, що приходило військо, розганяло нагайками зібраних біля церкви людей, часом навіть уживали зброї. Найголосніші були випадки у Дрелеві, радзинського повіту і в Пратуліні, константинівського повіту.

У Дрелеві був парохом п'яниця Велинович. Він примінився до інструкції Попеля і служив

по православному на Новий Рік. Тоді люди впровадили його з церкви й відібрали ключі. Він заденунціював, прийшло військо й 5 (17) січня 1874 на приказ із Петербурга: "перебити всіх", що ставили опір, дало сальву й *положило трупом п'ятеро людей*, а кількадесят арештували й розвезли по тюрмах. Ще страшніше було в Пратуліні, дев'ять днів пізніше. Тут парохіяни не впустили до церкви священика Урбана, висвяченого Сокольським. Тоді прийшло до села військо, яке спочатку старалося переконати людей. Та коли це не вдалося, а люди *присягли смерти за віру*, почалася битва. Військо без стрілів не могло собі дати ради. Люди повклякали на землю і співали: "Святий Боже" й ін. пісні. Підчас того впали стріли, та спів тривав далі. Дев'ять людей упало трупом на місці, а чотири померли з тяжких ран. Кількадесят ув'язнено.

Побачивши такий опір російський уряд узявся за інші способи. Губернатор кликав до себе селян і переконував, що вони не змінюють віри; але вони вимагали допущення до Апостольської Столиці, щоби почути, чи Свт. Отець дозволяє на ці зміни. Не змогли нові репресії й карні експедиції; наш нарід держався своєї віри з героїзмом мучеників. Люди гинули під російськими булавами, покидали села, бували навіть випадки самогубства внаслідок вічних перслідувань. У 1874 р., коли цар переїздив через Варшаву, депутація наших селян, перебувши всі перешкоди, стала перед нього і занесла скаргу на переслідування. Відповідь вирвала їм віру у справедливість монарха: цар казав застосуватися до розпорядків...

Остала тепер у бідних холмських уніятів надія лише на Св. Столицю. Ця надія не завела. Отець католицького світу, провіривши правдивість вісток про жахливе переслідування уніятів на Холмщині, 13 травня 1784 р. видав енцикліку до Греко-католицьких Єпископів у Галичині, де

висловлено біль Свт. Вітця, відперто аргументи Попеля й авторитетом непомильного Вчителя Церкви відкинено облудну аргументацію з негідними відкликами до постанов Папів у справі обряду. Ця енцикліка разом із благословенням Свт. Вітця для переслідуваних масово дісталася у відписах на Холмщину. Люди були піднесені на душі. Жандарми шукали за енциклікою, люди признавалися, що мали її, але казали, що не видадуть ні за що. Населення ставилося тепер пасивно до нових порядків і бойкотувало церкви. Тоді російський уряд зааранжував провокацію: післав агітаторів, які вдавали добрих католиків, щоб упевнили нарід про поворот до давнього обряду. Коли люди, зведені тим, кинулися до церков робити зміни, розіслано в осені 1874 р. військо, відновлено контрибуції, ув'язнення, вивози на Сибір і всякі жорстокості, як гонення голими на мороз (Чоломня), биття аж до смерти (Ломазі, Рудно) й ін.

Нарешті вдалося катам погрозами і прикладом інших сіл вимусити апостазію двох парохій: коденецької й верещинської. Почалися тоді оргії для "добровільного" (!) приєднання до православ'я: вивоження сотнями на Сибір, ганьблення жінок, щоб у цей спосіб робити пресію на чоловіків (Ломазі) й ін. Та трудно було добитися апостазії, бо наш нарід держався знаменито. У Шпиколосах засланці озвалися до своїх родин: "Дивіться, чим нас за нашу вірність цареві обдаровують! Дивіться на наші сковані руки й ноги; це все ми терпимо для Господа Ісуса. Але не плачте за нами й не відбирайте нам заслуги перед Богом. Пам'ятайте, не слухайте ніяких намов: у небі побачимось!"

У 1875 р. в Люблинщині, де духовенство держалося слабше, приступлено просто до підписування "добровільних" заяв про "прилучування" до православ'я. Різними способами вдалося до-

бути підписи з 45 парохій і 26 священників. Тоді рішено врочисто проголосити "злуку з православ'ям". У Білій проголошено вперше апостазію, пригнавши до "добровільних" заяв по кілька людей із парохій. Нещасні люди вибухли плачем. Приявний тоді Архиепископ варшавський (православний), що з волі уряду прибув туди, наблизився до людей після богослуження і сказав до них: "Ви правдиві мученики", а при галицьких апостатів сказав: "Як Бог дасть, ця справа скінчиться, то вижену геть ту прокляту галицьку сволоч!" Той православний Владика був очевидно людина з почуттям справедливості.

Приготовивши так ґрунт, "ревнителі" на чолі з Попелем рішили завершити справу, подаючи просьбу про "прийняття на лоно православ'я". Зложили вони таку просьбу 18 лютого 1875 р. і вислали делегацію до царя, який "милостиво" їх прийняв.

Попеля іменовано суфраганом холмської дієцезії, яку підчинено варшавському Архиепископові. Але маса нашого народу в душі й у практиці на православ'я не пристала.

Так закінчила своє існування остання уніятська дієцезія в Росії.

(Нова Зоря, Львів 1934, ч. 2 (700), 3 (701), 5 (703).

11. Московські замисли проти Гр.-кат. Церкви в Галичині в 1914 й 1915 рр.

I.

Знищенням Унії на Холмщині 1875 року ще фактично не закінчилася "місія" православної Москви. Оставала ще ненависна москалям Гр.-кат. Церква в Галичині, яка після переходу Галичини під Австрію, від 1772 аж до 1914 року (з малою перервою в 1809-1815 рр., коли т. зв. "Тернопільський Край" був під московською владою) розвивалася спокійно. За австрійських часів піднеслася повага нашого духовенства, що дістало вищу освіту; уніятське духовенство, що називалося тепер греко-католицьким, стало правно рівним латинському, чого не було аж до кінця старої Польщі. Із кругів гр.-кат. духовенства, зокрема ж після відновлення Галицької Митрополії (1808), виходять визначні церковні й суспільні діячі, як Михайло Гарасевич, Іван Могильницький, Маркіян Шашкевич, Іван Снігурський, Михайло Левицький (Митрополит і Кардинал), Юліян Пелеш і баг. інших. Вони, добрі сини своєї Католицької Церкви й української нації, були сіллю в оці московських імперіялістів. Уважаючи за конечне приєднати Галичину до Росії, московський уряд не занедбував і справи Гр.-кат. Церкви. На жаль, находив він багато відступників, як сумної пам'яті Маркил Попель і його галицькі "співробітники" на Холмщині, чи Іван Наумович, що прийняв православ'я таки в Галичині. Цих апостатів московський уряд піддержував і фінансово, бо вони сповняли рівно-

часно роллю агітаторів і інформаторів. Поважний відлам галицького москвофільства (хоч треба підкреслити, що не все) з політичних мотивів тяготів до православ'я, підчас коли вірне своїй Католицькій Церкві духовенство було майже все щиро віддане національній українській справі.

Це природне явище сильно непокоїло московських імперіялістів, які не могли вже тут свобідно, безконтрольно й успішно агітувати за поворотом до "батьківської" віри і тим самим до "русскої народности". Католицька релігія стала перепороною русифікації. Тому московський уряд признав Гр.-кат. Церкву й духовенство за гніздо й розсадника "мазепинства" й порішив при найближчій нагоді розчислитися з ними.

Така нагода трапилася підчас світової війни, коли москалі опанували Галичину (вересень 1914 року). Тоді вони, "присоединивши под'яремну" до того часу Русь, як це сповіщалося в відозві кн. Ніколая Ніколаєвича до населення Галичини, звернули увагу й на Гр.-кат. Церкву. В першу чергу зацікавився нею... шеф галицьких жандармів, який у своїй реляції (поданій, правда, аж 17 (30) січня 1915 року) про Галичину писав м. ін. таке:

"Большую роль сыграло въ мазепинскомъ движеніи въ послѣднемъ десятилѣтіи *уніатское младшее духовенство...* Большими же ревнителями и распространителями мазепинства между Галицкимъ крестьянствомъ были *уніатскіе монахи Базиліанцы*. Мазепинство они распространяли и внушали не токмо живымъ словомъ на проповѣдяхъ, но и печатнымъ способомъ. Между прочимъ они издавали очень популярную газету "Миссіонарь".¹⁾

¹⁾ С. Сфремов, До історії "Галицької Руйни" 1914-1915 рр. (В жандармському освітленні). "Україна", 1924, ІУ. стор. 134.

Очевидно, згідно з цим Гр.-кат. Церква — це загроза для "єдинства Росії", "мазепинство", а з другого боку православ'я це скріплення єдинства. Отже було ясно, що Москві треба знищити Гр.-кат. Церкву і галичан "возсоединити".

Здавалося, що це піде легко. Москалі вважали Галичину "корінно-руським" краєм, який лише чекав на їх "освободительний" прихід. Про це впевняли москалів галицькі москвофіли. Зі свого боку дехто з побувавших у Галичині москалів відносив враження, що в гр.-католиків обряд такий самий, як у православних, отже й із цього боку труднощів не буде. Впевняв їх про це навіть дехто з галицького схизмофільського духовенства. Один галицький священник прочитав у 1914 р. в Петербурзі реферат у "Галицько-руському благодетельному Обществі". Ствердив там, що ворожнечі між українцями й москалями в Галичині нема, різниці між Унією і православ'ям майже непомітно, а кожен галичанин уважає себе за православного. Ті парохії, що сумежні з почаївським районом Волині, давно вже нібито тяжіли до Почаївської Лаври. Галицькі уніати, говорив він, цінують лише обрядову форму; до самої ж Унії з її "папізмом" вони ставляться байдуже.²⁾

Ув'язнено Митрополита Андрія Шептицького, хоч генерал-губернатор гр. Юрій Бобринський заявив делегації духовенства (римо-кат. і гр.-кат.), яка явилася в нього 23 вересня, що його клич — "повне поважання до всіх релігій й повна толеранція". Та рівночасно з тим заявив, що не стерпить, "ніяких, явних, ані скритих виступів проти православ'я".³⁾ В тому самому дусі

²⁾ М. Корнилович, Пляни "возсоединенія галицьких уніатів" у 1914-1915 рр. "Україна". 1925, III, стор. 134-135.

³⁾ І. Петрович, Галичина під час російської окупації, Відень 1915, стор. 19.

інформував він у квітні 1915 р. в Петербурзі кореспондента "Русского Слова". Поминувши римо-кат. Церкву в Галичині, якої відношення до московської влади "вповні коректне", говорив гр. Бобрінський, дуже трудним являється питання Унії. Йдеться тут про перехід уніятів до православ'я й у цьому, запевняв ген. губернатор, не чинено з боку уряду ніякого насильства. Православного священика посилають до тих сіл, де дві треті парохіян заявлять перехід до православ'я, або там, де уніятські священики втекли з австрійськими військами. Заключення гр. Бобрінського дослівно таке: "Очевидно, в тому дразливому питанні не обходиться без деякої різкості з цього або другого боку, але поступенно нам удасться зайняти відповідне становище. Особисто я чимраз більше схильний до думки, що уніятська Церква не має будучности (!). Невелика частина уніятів перейде на католицизм (себе то прийме лат. обряд, Т. К.), а основна маса, на мою гадку, перейде на православ'я, — повторю, без усякого примусу з нашого боку".⁴⁾

Очевидно, що це закінчення не відповідало дійсності. Вже сама згадка ген. губернатора про "деяку різкість" вказує на насильні способи при перетяганні на православ'я. Багато інших місць хочби лише з писань самих москалів указують на те, що переслідування таки були.⁵⁾ Про нетолеранцію свідчить уже хочби факт недопущення гр.-кат. катехитів учити в міських школах.⁶⁾ На переслідування вказують арешти й вивожен-

⁴⁾ Там же, стор. 22.

⁵⁾ Прим. урядовець, приділений до боку ген.-губернатора, радив лишити рішення про "поворот до православ'я" самому населенню, а **всьяке штучне давлення** вважав невмісним. (Петрович, нав. тв., стор. 81).

⁶⁾ Петрович, нав. тв., стор. 81.

ня гр.-кат. духовенства, яке стосовано масово,⁷⁾ починаючи від Митрополита Андрія.

Та навіть така ніби толеранція видавалася "ревнителем православ'я" ні менш ні більш, тільки... утиском Православної Церкви! Вони мали вже свій плян, вироблений здавна, по якому йшли і не думали сходити з раз обраної дороги. Лінию, що по ній мала йти пропаганда православ'я в Галичині, подав галицький москвофіл С. Бендасюк на зборах петербурзького "Гал.-руського благодетельного общества" ще 27 вересня 1914 р. У своєму рефераті про православний рух у Галичині він пропонував такий плян: Треба прилучувати до православ'я уніятів лише тоді, коли самі просять: всяке вмішування урядових чинників або й приватних осіб принесе лише шкоду Росії. Після прилучення треба лишити всі давніші обряди. *Конечно треба знести Орден Єзуїтів-Василіян* і сконфіскувати їх майно на річ місцевих парохій. Треба увільнити від обов'язків Митрополита Шептицького, як провідника Єзуїтів (?) і т. д. Ці пропозиції прийнято й віддано до зредагування раді Общества, з чого вийшли такі резолюції:

"1. Побажане, щоб у парохії, де був православний рух перед війною, вислати православних священників і єромонахів, які знають малоруське нареччя і звичаї червонорусів. У виду арешту всіх т. зв. "русифільських" і втечі українофільствующих священників висилка російських священників дуже потрібна. Православний рух охопив повіти сусідні з Волинню: скалатський, брідський, золочівський, тернопільський і сокальський, та сусідуючі з православною Буковиною: косівський, снітинський, і майже всі повіти Лемківщини: сянський, короснянський, ясельський, горлицький, грибівський, новосандецький, а на

⁷⁾ Д. Дорошенко, *Мої спомини*, Ч. I, стор. 21, 32, 36-37. Петрович, ст. 81.

Угорщині єпархію Мукачівську майже цілу, а в Пряшівській віддільні парохії.

2. Уніятські храми в селах, де більшість мешканців злучилася з православ'ям, мають бути передані православним.

3. *Необхідно знести Орден Єзуїтів і "реформованих" Василіян.* Майно їх, забране перед двома-трьома століттями від православних, треба звернути православній Церкві, а набуте по Унії обернути на діла добродійности й народньої просвіти.

4. Митрополит Шептицький і Єпископ Хомишин, що належать до Василіян, мають бути усунені від катедр.⁸⁾

5. Відновити Манявський Скит; він має користуватися ставропігіяльними правами.

6. Осадити монахинь у православному монастирі с. Сороки к. Гусятина, що стоїть пустою.

7. Галицька митрополія має стати обласною й мати під властю всі з'єдинені карпато-руські єпархії, також буковинську (її митрополит задержить своє достоїнство до кінця життя).

8. Церковний фонд буковинської єпархії, що є в розпорядженні віденських властей, має бути звернений єпархії; землі мають віддати в аренду російським селянам, а не жидам, як дотепер.

9. Православний богословський факультет у Чернівцях перетворити на духовну академію й або лишити на місці, або перенести за Карпати, куди приходило би багато студентів румунів, болгар і сербів. У деяких предметах лишити паралельні румунські курси.

10. Православне духовенство у прилучених областях має бути забезпечене так добре, як у цілому південно-західньому краю".⁹⁾

⁸⁾ Преосвященний Григорій Хомишин ніколи не був монахом...

⁹⁾ Петрович, стор. 73-74 і 98.

II.

Вже 27. IX. 1914 призначено опікуном над православними в Галичині Єпископа Євлогія (Георгієвського).¹⁰⁾ Він зараз же видав листа до холмського духовенства; пригадував у ньому "заслуги" галичан для православ'я на Холмщині й закликав "віддячитися" тепер тим самим "галицьким братам". Після того рушив у Галичину. В середині листопада був у Бродах, де його вітали м. ін. два гр.-кат. священники. На третій день вітали його у Львові місцеві москвофіли. Побувши в Жовтанцях, що прийняли православ'я, і в Куликові, прибув 17 грудня до Львова. Тут видав пастирського листа "до галицько-російського духовенства", в якому розводився над "освободженням" москалями Галичини, згадував православну минувшину краю й закликав до "відновлення православ'я". 20-го грудня відправив у Преображенській церкві архиерейську Службу Божу й виголосив проповідь. Проповідь цю характеризує факт, що її, видруковану в місцевій москвофільській "Прикарпатській Русі" ...російська цензура сконфіскувала за *гострі напади проти інших віроісповідань*.¹¹⁾

До речі буде сказати кілька слів про діячів галицького "возсоединенія". На чолі їх стояв волинський Архiepіскоп Антоній (Храповицький), котрого проф. Д. Дорошенко характеризує такими словами: він "уже раніше вславився своєю боротьбою проти останків місцевих відмін в устрою церковного життя на Волині. Він, наприклад, наказував стягати до Житомира старі ікони ще уніятської доби й велів їх палити, не зва-

¹⁰⁾ Колишній холмський Єпископ, (коли створено окрему холмську дієцезію) зазначився тим, що його заходами вилучено Холмщину зі складу польського королівства та утворено з неї окрему губернію (1912).

¹¹⁾ Петрович, стор. 78.

жаючи на їх художню чи історичну вартість, ка-
зав нищити придорожні кам'яні хрести й "фігу-
ри"... Людина надзвичайно цинічна, яка в това-
ристві не може провести й пів години, щоб не
оповісти якогось непристойного анекдота, або
взагалі не звести рзмову на двозначну тему, по-
збавлена принципів".¹²⁾ Про Євлогія, котрий від
травня 1915 р. осів на постійне у Львові (кан-
целярія його була при вул. Наб'єляка, ч. 27а) і
проживав тут до уступлення російських військ,
знаємо, що "виїзджаючи до Росії забрав із со-
бою урядження приватного помешкання, в якому
мешкав без дозволу властителя".¹³⁾ Третім на-
решті вищим єрархом був крем'янецький Єпископ
(від 1913 р.) Дионисій (Валединський), москаль,
родом із Мурома, від 1922 р. варшавський Ми-
трополит, доволі відомий в останні часи зі своїх
уклонів до протестантизму, захоплений поль-
ським раціоналістом Гене-Вронським і т. п. Це
були вищі православні єрархи. Про вартість ниж-
чого духовенства, присланого москалями в Га-
личину, висловлювався таки православний Єпи-
скоп Никон (Красноярський), що це "чорне гай-
вороння", яке обсіло Галичину.¹⁴⁾ Додавати ко-
ментарі до цих характеристик? Очевидно, не
треба.

Які ж були успіхи православ'я в Галичині?

Передовсім треба завважити, що, як пише
проф. Дм. Дорошенко, "з переходом на право-
слав'я були зв'язані й деякі користі на землі, а
не тільки на небі: слухняним видавали хліб на
засів і т. п. пільги. Само собою, що для непо-
кірних стелилася легка й широка — услід за
своїми пан-отцями — дорога до Сибіру. Отже
не диво, що православні парафії в Галичині ви-

¹²⁾ Д. Дорошенко, Мої спомини, I, стор. 17-18.

¹³⁾ Петрович, стор.81.

¹⁴⁾ Д. Дорошенко, Мої спомини, I, стор. 40.

ростали як гриби по дощі".¹⁵⁾ Але й мимо таких "проповідей" і "аргументів" таки так скоро не пішло з "возсоединенієм", як уявляли собі москалі і як їм це малювали галицькі апостати. Пригляньмося для цього двом документам, недавно оповіщеним: довірочному записникові Єп. Євлогія, писаному до Синоду та звітові проф. Платона Миколаєвича Жуковича.

Єпископ Євлогій докладно описує в своїй записці свої враження й подвиги в Галичині. До Почаївської Лаври прибув 7 (20) серпня 1914 р. Ще до його приїзду кременецький Єпископ Дионисій (Валединський) "прилучив до православ'я" три села брідського повіту: Попівці, Наквашу й Борятин. Селяни приходили до Лаври з процесіями. Коли Євлогій вирушив до Галичини, у Бродях вітали його (м. ін. два уніятські священники), але з 50 запрошених до нього на розмову священників явилось всього 9.

У Львові, пише далі Євлогій, не було православію де "голови приклонити". Москалі заняли лиш одну малу православну церкву буковинську (при вул. Францішканській, буд. 1900 р., Т. К.), *настоятель якої втік*. Її обернено на штабну церкву при генерал-губернаторі; для решти війська церкви не було — і вояки мусіли ходити до уніятських церков і костелів та, як це зі згіршенням пише Євлогій, молилися й до св. Йосафата!..

Автор записок уважає, що вплив Унії на маси не великий і вони вважають себе за православних. Духовенство також не має на маси великого впливу нібито через своє "політиканство" й недбальство в обрядах. "Від Царгороду відійшли, а до Риму не дійшли", цитує Євлогій слова одного селянина. Висновки ж із тих помічень поробив Євлогій такі, — досить несподівані після того всього, що наведено вгорі:

¹⁵⁾ Там же.

1) Сподіватися переходу з Унії всього "руського" населення нема підстав; Унія залишиться: її підтримують частина духовенства, монаші Ордени й Рим; вона буде мати великі грошеві підмоги (?) й перед православ'ям стоїть *трудна й уперта боротьба*: 2) Православний "возсоєдинительний" рух через військові події та сприводу холодного зимового часу (очевидно, не лише тому! Т. К.) — слабкий: він збільшиться навесні, але всежтаки *він буде поступенний, а не стихійний*¹⁶⁾ і т. п.¹⁷⁾

Другим, хто студіював Галичину і її релігійні відносини, був проф. Жукович. Він багато займався історією боротьби Унії з православ'ям XVI-XVII ст. і тому йому, як знавцеві, доручив оберпрокурор св. Синоду Саблер поїхати в Галичину й виготовити записку для Синоду. Проф. Жукович довго відмагався, він не хотів займатися тією справою як чисто політичною та поїхав до Галичини щойно на сильні налягання Саблера, але з глибокою неохотою. Прибув він до Галичини в лютні 1915 р. й до 24 березня т. р. виготовив записку п. н. "Об общемъ положеніи церковныхъ дѣлъ въ Галиціи", яку й видрукував Синод для своїх членів із приміткою: "секретно".¹⁸⁾

У своїй записці проф. Жукович стоїть за "возсоєдиненієм" — себто на цілком каззонному становищі. Замітне з цієї записки ствердження, що акція приєднання до православ'я йде повільно,

¹⁶⁾ Яка в тому логіка, що нібито з одного боку нарід уважає себе за православний, а з другого не переходить стихійно на православ'я — цей секрет посідає хіба Єп. Євлогій. Ясно, що під словом "православний" розумів наш нарід свою правовірність, а не московське православ'я.

¹⁷⁾ Записка в Корниловича, стор. 134-136.

¹⁸⁾ Текст у Корниловича, стор. 141-152.

бо до березня на всіх 1874 галицьких уніятських парохій апостазувало всього 81, себто не більше 4%. Отже правильно заключає Жукович, що "зовнішній успіх возсоединенія годі признати великим".¹⁹⁾

Дійсно годі його признати великим, додаймо від себе, коли взяти до уваги, що багато священників пішло за Австрією й у їх парохії понасили православних батюшок. Чому, мимо цього, успіху не було — про те можемо довідатися навіть із записки Жуковича. Він стверджує спершу загально, що "в самому відношенні уніятського населення до своїх богослужбових відмін від нашої православно-церковної практики можна доглянути різні ступені прив'язання його до них".²⁰⁾ Незвичайно цікавий той уступ у записці, де говориться про апостазії за дієцезіями. Подаємо його дослівно в українському перекладі:

"У станиславівській єпархії цілком немає з'єдинившихся парохій і тому при недавньому (лютневому) наступі австрійського війська, що заняло в першу чергу цю єпархію, мешканці не потерпіли за перехід на православ'я. Більшість з'єдинених парохій знаходиться у львівській єпархії і при тому в її східній частині, що межує з волинською губернією. В перемиській єпархії з'єдинилися з православною Церквою головно парохії, що знаходяться в її півн.східній частині, що сумежна з холмською губернією. Уніятські парохії, що знаходяться в Карпатах (належать до станиславівської дієцезії, Т. К.), не зважаючи на спеціальну близькість до православної Церкви (мова про Буковину, Т. К.) ще не приєдналися".²¹⁾

Жукович цілком не таїть того (всупереч Єв-

19) Там же, стор. 141.

20) Корнилович, стор. 143.

21) Там же, стор. 144.

логієві), що до православ'я клониться лише частина селянства. Щодо духовенства, то знову дослівно подамо те, що говорить Жукович — щоб, не змінюючи його слів, висловитися про дійсний стан навіть в освітленні людини ворожої Унії:

"При з'єднуванні галицьких уніятів не можна числити на співпрацю уніятської церковної єрархії і навіть духовенства загалом. Щодо цього то теперішнє положення церковних справ у Галичині пригадує часи цариці Катерини — після другого поділу Польщі, коли не лише вся вища уніятська єрархія, але й величезне число уніятських священників відмовилося від прилучення і, оставшись жити у межах з'єдинених приходів, усякими засобами сприяло розвій і закріплення справи з'єдинення. Правда, в уніятського духовенства, у його спротивлюванні успіхам з'єдинення, тепер нема його давнішого союзника — панщизняного права; але зате духовенство це представляє тепер більше серйозну силу через свою освіту й суспільне положення. Це духовенство дістало богословську освіту і то вищу в чисто римо-католицькому дусі. Для зміцнення його прихильних Унії церковних поглядів створено там спеціальну й цілком задовільну науково-історичну літературу з історією західно-руської церковної Унії (праці Ліковського, Пелеша й ін.). Завдяки тому всьому серед уніятського духовенства чимало тепер переконаних *папістів* (себто католиків, Т. К.). У декого з них *папістична будова догматичних поглядів лучиться з добрими руськими національно-політичними переконаннями*. Дехто з тих уніятів-папістів навіть терпів від австрійського гніту за руські переконання й остався їм вірним до кінця. Піддержують Унію й Василяни".²²⁾

²²⁾ Там же, стор. 147-148.

Жукович радить субвенціонувати православний рух, посилати православні книжки й т. п., але підкреслює, що *апостазія (возсєдинєнїє) не обійме всіх уніятів.*²³⁾

Назагал, як із цього виходить, успіх православ'я в нашій Галичині був малий.²⁴⁾ Крім католицького виховання, яке вже зуміло дати наше духовенство своїм вірним, перепиняло пропаганду православ'я ще й непорозуміння між ген.-губернатором Бобрінським і Єп. Євлогієм.²⁵⁾ На тому тлі дійшло аж до димісії Саблера. Та москалі скоро уступили. Другий їх прихід у 1916 році був уже значно відмінний. Православ'я не форсували й навіть дозволили були на деякі прояви національного українського життя. Та це була лише тишина до часу — на що недвозначно вказують слова нового ген.-губернатора Трепова: *"Покищо ми даємо їм школи, не чіпаємо мови, не втручасмося до церковних справ..."*²⁶⁾

Що мало бути опісля — цього вже, на наше щастя, не дочекалася православна Росія.

(Нова Зоря 1935. Ч. 6 (804) і 10 (808).

²³⁾ На це числив Євлогій, пор. у його записці (Корнилович, стор. 136).

²⁴⁾ Дані в Петровича, стор. 81-82.

²⁵⁾ Пор. Петрович, стор. 81. Корнилович (у записці Євлогія), стор. 137.

²⁶⁾ Д. Дорошенко, *Мої спомини*, I, стор. 61.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ця праця Теофіла Коструби була друкована вперше у львівському часописі "Нова Зоря" в 1935 році. Назву "Як Москва нищила Унію", якої вживала редакція "Нової Зорі" в наголовках поодиноких розділів, ми змінили на трохи ширшу розумінням: зам. "Унії" дали "Українську Церкву", признаємося щиро: зробили ми те, щоб приєднати ширше коло читачів. Поза тим у праці нічого ми не змінювали, крім деяких мовних та правописних поправок.

Недокінченість і фрагментарність праці, як теж нпр. брак виносок до 9-го й 10-го розділів, вказують, що рукопис праці може і не був у "Новій Зорі" в цілості видрукований. На те вказувала б і згадка автора (на 43 стор. книжки) про те, що це праця про "Долго Унії в Росії ХІХ сторіччя". Редакція "Нової Зорі" не обходилася з творами своїх співробітників надто "в рукавичках". Особливо прикрої долі зазнали були твори саме Т. Коструби. Для прикладу: з його критичного розгляду історії України сфальшовано у виданнях радикальної "Самоосвіти", які автор доставив редакції "Нової Зорі", друкованих було всього два: бо ж видавці "Самоосвіти" були політичними друзями головного редактора "католицької" ніби "Нової Зорі"... Видруковані аркуші праць "Історії України" й цілу працю про адвентистів, єдину таку в нашій богословській літературі, видавництво казало продати жидам на макулятуру, коли Т. Коструба виступив із числа співробітників "Нової Зорі", продати за ок. 80 зол., хоч наклад коштував

св. пам. єпископа Григорія Хомишина уже тоді понад 2,000 зол. Отже можливо, що й дальші рукописи, чи бодай додатки, як нпр. література до тієї праці, мабуть зазнали сумної долі: знищення... Ненависть різних людей до автора-католика Т. Коструби, чи може радше його праці, була така, що коли він — лежачи вже на смертній постелі, а ще працюючи над своєю працею "Нарис історії України", — просив випозичити для нього (в нашій найбільшій бібліотеці) потрібних книжок, то бібліотекар мені їх відмовив, бо "протестують проти цього деякі вчені, щоб випозичувати книжки для хворої людини"... Як бачимо, доля католицького дослідника несолодка була навіть і не під большевицьким ярмом. Тим більший обов'язок маємо ми, тут у Новому Світі, видобути й перевидати твори Т. Коструби, людини, що лучила в собі прикмети вченого і святого.

Винайдення й переписання тієї праці піднявся Впр. о. Гліб Кинах ЧСВВ, за що йому Видавництво складає на цьому місці щирю подяку.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"
приступило до видання
"ВИБРАНИХ ТВОРІВ" ТЕОФІЛА КОСТРУБИ

Покищо вийде п'ять томів "НАРИСІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ".

На перший том "Вибраних творів" вийшли
**"НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
X-XII СТОЛІТТЯ"**

Ціна \$2.00.

Як другий і третій том видання вийде:

"ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"

короткий курс — перша частина

Зміст цього тому такий:

ПЕРЕДМОВА. — ВСТУП. 1) Ціль історії. 2) Національна історія. 3) Історія України.

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ ЧАСИ: — Старокам'яна доба (палеоліт: 1) Старий палеоліт. — 2) Молодший палеоліт. — Література. — II. Новокам'яна доба (неоліт) і бронзова доба: 3) Переходова доба (мезоліт). — 4) Причини змін у культурі. — 5) Неолітична культура України. — 6) Індоевропейське питання. — 7) Бронзова доба України. — Література.

ПРОТОІСТОРИЧНІ ЧАСИ: III Україна на початку історії: 8) "Скитія". — 9) Політична доля "Скитії". — 10) Готи. — Література. — IV. Слов'яни: 11) Гунни й авари. — 12) Слов'яни. — 13) Хозари. — 14) Староукраїнська суспільність. — Література.

КНЯЖА ДОБА: У. Початки Руської Держави: 15) Норманісти й антинорманісти. — 16) Дуалізм політичного устрою княжої України. — 17) Русь, а слов'яни; "Руська земля". — 18) Хронологія Руси. — 19) Українські степи VII — IX ст.; Мадяри. — 19а) Територія степової Руси. — 20) Поляни й генеза Руської Держави. — 20а) Київська традиція. — Література. VI. Поганська держава IX. - X. ст.: 21) Шляхи й торгівля. — 22) Перші історичні князі. — 23) Печеніги. — 24) Початки християнства в Україні. — 25) Святослав. — 26) Святосла-

вові сини. — Література. — VII. На верхах: християнська імперія: 27) На роздоріжжі. — 28) Хрещення України. — 29) Церковно-релігійна ідеологія старої України. — 30) Україна в крузі християнських народів. — 31) Усобиця; св. Борис і Гліб. — 32) Ярослав і Мстислав. — 33) "Руська Правда". — 34) Внутрішня діяльність кн. Ярослава Мудрого. — 35) Зв'язки зі Заходом; смерть Ярослава. — Література. VIII. Руська Держава на переломі могутності: — 36) Заповіт Ярослава Мудрого. — 37) Організація української Церкви. — 38) Князь і громадянство. — 39) Спільна діяльність Ярославовичів (1054-1073). — 40) Останні Ярославовичі (1073-1093). — 41) Святополк Із'яславович (1093-1113) і любецький з'їзд (1097). — 42) Повість временних літ. — 43) Володимир Мономах (1113-1125) і Мстислав Мономахович (1125-1132). — Література. — IX. Східня Європа в XII ст.: — 44) Доосередні й відосередні сили. — 45) Держава і громадянство. — 46) Історіографія Східньої Європи XI-XIII ст. — 47) Патріотизм. — 48) Роль Церкви в суспільному житті. — 49) Землі-князівства у Східній Європі. — 50) Західньо-українські землі. — 51) Доля Київського Князівства в рр. 1132-1157. — Література. — X. Галицько-Волинська Держава: — 52) Князь Ярослав Осмомисл (1153-1187). — 53) Українські землі в 2 пол. XII ст. — 54) Територія Галицького Князівства в XII ст. — 55) Роман Мстиславович і об'єднання Волині з Галичиною. — 56) Галицьке боярство і скитальство Романовичів (1205-1214). — 57) Політика Данила Романовича до 1230 р. — 58) Об'єднання спадщини Романа Мстиславовича (1230-1245). — Література.

Як четвертий том "Вибраних творів" вийшла праця п.н.:

ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ

Ціна \$0.50.

Дальші томи в приготуванні. Кожний том є для себе окремою цілістю й можна його окремо набувати.

Всі замовлення й грошеві посилки слати на адресу:

ALEXANDER MOCH

6 Churchill Ave. — Toronto 3, Ont., Canada

ЗМІСТ:

1. Вступні замітки — — — — —	1
2. Власноручний морд царя Петра, доконаний на полоцьких василіянах — — — — —	7
3. Пірвання й заслання Єпископа Д. Жабокрицького — — — — —	13
4. Уманські мученики — — — — —	20
5. Бердичівські ісповідники — — — — —	27
6. Плян Катерини II для знищення Унії — —	33
7. Чому падала Унія в часах Катерини II —	39
8. Греко-католицька Церква в "Тернопільському Краю" — — — — —	45
9. "Возсоединеніє" уніятів у Росії 1839 року —	52
10. Нищення Унії на Холмщині (до 1875 р.) —	62
11. Московські замисли проти Гр.-кат. Церкви в Галичині в 1914 й 1915 рр. — — — —	79
Від Видавництва — — — — —	92
Оголошення — — — — —	94
Зміст — — — — —	96

- 144) **Юрій Мозіль. У ТАВОРІ СМЕРТИ.** 1952. (Вичерпане).
- 145) **КАЛЕНДАРЕЦЬ НА 1953 РІК** (Вичерпане).
- 146) **Юрій Мозіль. КРИЗЬ ЗАЛІЗНУ ЗАНАВІСУ.** Спо-
мини. 1953. Ціна \$1.00.
- 147) **Наталена Королева. ПОДОРОЖНИЙ.** Легенди.
1953. Ціна \$0.50.
- 148) **Олександр Мох. КНИЖКИ І ЛЮДИ.** Серія
друга. Літературно-критичні нариси. 1954. Ціна
\$1.00.
- 149) **Теофіл Коструба. НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ X-XIII СТОЛІТТЯ.** 1955. Ціна
\$2.00.
- 150) **СВ. ПИСЬМО СТАРОГО ЗАПОВІТУ — КНИГА
ТОВИТ** у перекладі о. д-ра Володимира Дзьоби.
1954. Ціна \$0.25.
- 151) **о. Йосиф Схрейверс, ЧНІ. ЧУДЕСНЕ ЖИТТЯ
СЕСТРИ ВАРВАРИ.** 1954. Ціна \$1.50.
- 152) **М. Кузьмович-Головінська. ЧІЧКА.** Новели.
Ювілейне видання. 1954. Ціна \$1.75.
- 153) **Олена Кисілевська. ПО РІДНОМУ КРАЮ.** Ман-
дрівні спомини. 1955. Ціна \$2.00.
- 154) **о. д-р Ісидор Нагаєвський. РИМ І ВІЗАНТІЯ.**
Вселенська Церква і патріарх Фотій. 1956. Ціна
\$2.50.
- 155) **Юрій Мозіль. ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ.** 1958.
Ціна \$1.00.
- 156) **В. Лозинський — М. Ценевич. ПРОКЛЯТИЙ
КАМІНЬ.** Історична повість. 1958. Ціна \$1.50.
- 157) **М. Кузьмович-Головінська. ГОРБАТЕНЬКА.**
Оповідання. 1958. Ціна \$0.50.

- 158) **Юрій Мозіль. НА ВРОНКАХ.** Спомини політ-в'язня. 1959. Ціна \$1.50.
- 159) **Олександр Микола Мох. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ.** (Друкується).
- 160) **Митрополит Василь Липківський. ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 1917-1930.** — 1959. Ціна \$3.00.
- 161) **о. Олексій Заклинський. ЗАПИСКИ ПАРОХА СТАРИХ БОГОРОДЧАН.** Спомини. (Друкується)
- 162) **Федір Одрач. ПОКИНУТА ОСЕЛЯ.** Оповідання. (Друкується).
- 163) **Богдан Курилас. ДІЯЛОГИ ВАСИЛІЯНОК.** Історична п'єса в 5 діях із часів переслідування св. Церкви Росією в 1838-1843 рр. — 1961. Ціна \$1.00.
- 164) **д-р Юрій Герич. ОГЛЯД БОГОСЛОВСЬКО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА.** 1961. Ціна \$0.50.
- 165) **о.м. КІНЕЦЬ СВІТУ.** Чи, коли і як буде? (Друкується).
- 166) **д-р Богдан Казимира. ПЕРШИЙ ВАСИЛІЯНИН У КАНАДІ.** 1961. Ціна \$0.50.
- 167) **Володар Буженко. ІВАН СУЛИМА.** Історична повість із козацьких часів. (Друкується).
- Дальші випуски в підготуванні.
- 168) **Теофіл Коструба. ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ.** 1961. Ціна \$0.50.

Замовляйте на адресу:

ALEXANDER MOSH ("DOBRA KNYZKA")

6 Churchill Avenue — Toronto 3, Ontario — Canada